

Haapsalu

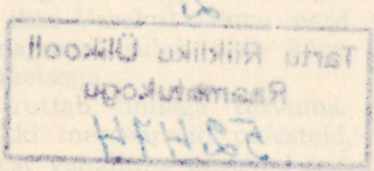

52474

A-23852 III

EESTI GEOGRAAFIA SELTS
EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA JUURES

G. RAUDVER

HAAPSALU

1961

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN

91(E)
R21

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
52474

Igale inimesele, kellel on pealiskaudseidki teadmisi väikesest mereäärsest kuurortlinnast ja praegusest rajoonikeskusest Haapsalust, meenub selle nimega seoses kindlasti meri, loss, lossi «valge daam», kuulus meremuda, P. Tšaikovski ja võib-olla ka nn. haapsalu rätikud ning šenill- ehk rannamantliriide tööstus...

Kujutleme, et saabusime Haapsallu teadmishimulise turistina. Rong pidurdab. Astume perroonile, mis on katusega kaetud perroonidest pikim kogu vabariigis. Jaamahoone on omapärane ja ilus. Vasakul näeme merd, mis peaaegu rannajoonel sulab ühte kõrge ja uhke Paralepa metsaga.

Reisija ruttab linnaga tutvuma. Ta käib mööda pikki mereäärseid puiesteid, mis kolmest küljest vanalinna piiravad ja mille läbimiseks on vaja jalutada ligi 11 kilomeetrit. Oma teel näeb matkaja ausambaid, võrratult kaunist päikeseloojangut Väikese Viigi kaldalt, mere rüpest paistvat Vormsi saart, üle lahe laiuvat Noarootsit ja ööpimeduses vilkuvaid majakaid, milledest Kuradisillalt ning Holmi-Kaldalt võivat näha taevatähtedega ühinemas kolme-nelja tulisilma korraga — nii räägivad armunud, kes majakatuledest kõige paremini teavad...

Reisija ei jäta külastamata lossivaremeid, vaatamata täiskuu valgusel lossikiriku kabeliaknale ilmuva «valge neitsi» siluetti, P. Tšaikovski pinki, Peeter I maja, Paralepa osooniri-

kast männimetsa. Talle hakkab meeldima merekäärude ja tänavate kõverus, perspektiivi avarus, linna ja selle ümbruse loodusrikkus — meri, päike, sirelid ja viljapuuaedade rohkus.

Mida rohkem turist linnaga tutvub, seda enam tekib tal küsimusi.

KUS HAAPSALU ASUB

Haapsalu on keskuseks rajoonile, mis asetseb Eesti NSV läänerannikul põhjaosas, üldjoontes Matsalu lahe ja Kasari jõe alamjooksu ning Põõsaspea neeme ja Keibu lahe vahemikus. Rajooni kuulub ka palju saari ja laide, millest suuremad on Vormsi, Osmussaar, Tauksi ja Hobulaid (Hestholm). Mandriosas piiravad rajooni Keila ja Märjamaa rajoon ning Pärnu linna piirkond.

Haapsalu linn asetseb rajooni läänerannikul, poolsaarel, mis üle kahe kilomeetri pikkuse neemena Haapsalu lahte ulatub. Viimane on paese põhja ja madala veega ning piirab linna kolmest küljest. Teda eraldab avamerest Noarootsi poolsaar, Vormsi saar ja Hobulaid. Lahe kallas moodustab palju poolsaari ja neemeribasid, mis omakorda kujundavad hulga madala veega vaikseid lahti, lahekesi ja lahesoppe ning väinu. Seetõttu on Haapsalu poolsaare rannajoon äärmiselt liigestatud ja pikk. Linna pindala on umbes 600 ha, kõrgus merepinnast 2—8 meetrit.

Tallinnast on siia 103, Pärnust 107 kilomeetrit.

MILLAL, KUIDAS?

Haapsalu geograafilise asendi ja looduse omapära on alati avaldanud sügavat muljet linna külastajatele. Kuidas sellised omapärased poolsaared, lahed, lahekesed, lahesopid, väinad jne. tekkisid?

On teada, et viimase jääaja (10—12 tuhat aastat tagasi) mandrijää maksimaalsel levimismomendil oli kogu Läänemere nõgu ühes tema ümbruskonnaga kaetud paksu mandrijääga. Jää sulamisel toimus hilisjääajal nii mere nõo kui ümbruse alade järkjärguline vabanemine mandrijää koormast, mis mõnede teadlaste arvates oli maa kõva koore selles piirkonnas vajutanud sügavasse magmasse. (Näit. D. M. Geeri arvates oli Põhja- ja Loode-Eesti vajunud umbes 60—70 m võrra.)

Edasi võime kujutleda, et hiljem, s. o. jääaja lõpul, algas maakoore ainese ümberasetumine kadumaläinud tasakaalu saavutamiseks. See protsess on jätkunud meie ajani ja kestab seni, kuni on saavutatud tarvilik tasakaal.

Eriti intensiivselt avaldub pinnaliikumine maapinna üldise tõusuna Loode- ja Lääne-Eestis. Mõnede autorite arvates tõuseb siin maapind 3—4 mm aastas.

Kogu Lääne-Eesti rannik koos saartega on suhteliselt hiljuti mere alt tõusnud. 8000 aastat tagasi, kui tolleaegse Eesti territooriumi kõrgemais paigus leidus juba inimese jälgi, lainetas siin veel meri. Ka 4000 aastat hiljem, kui osa Saaremaast, Hiiumaast ja Muhust oli juba mere alt vabanenud, oli Haapsalu ümbrus — Noarootsi ja Vormsi ühes laia rannikuribaga Nõvast Paatsaluni — veel 5—8 m sügavuselt vee all.

Umbes 2000 a. tagasi võisid Lääne-Eestil olla üldjoontes tänapäeva kontuurid. Siiski ulatus meri kohati veel sügavale mandrisse, Matsalu laht oli praegusest suurem. Haapsalu lahe asemel oli lai väin, mis eraldas Noarootsi saarestikku (koosnes mitmest väikesest saarest) mandrist. Vormsi hakkas alles vaevalt merest tõusma.

Pinnamoelt kuulub Haapsalu rajoon Lääne-Eesti madaliku väikekühmude, seljakute ja tasandikkude valdkonda, kus valitseb tasane lainjas reljeef. Suhtelised kõrgused ei ületa enamikus 4—5 m.

Rajooni piires ei ole laiaulatuslikke aluspõhjakõrgendeid, mis silmapaistvalt põhjustaksid suuremate kõrgusvahede esinemist. Et rajoon kuulub mandrijää kulutuspiirkonda, kus mandrijää on aluspõhja pealispinna hööveldanud oma liikumissuunale vastavalt lainjaks ja katnud vaid õhukese moreense pinnakattega, peegeldub aluspõhja pealispind kaasaegses reljeefis. Peaaegu kõigil esinevatel väikevoortel ja -kühmudel on aluspõhjaline tuum, mis on kaetud vaid 1—2 m paksuse moreenkihiga.

Mandrijää taganemine toimus peatustega. Seetõttu kuhjus mandrijää serva pikemaajalisel peatumisel tema ette tüsedamaid moreenkuhjatisi, nn. otsmoreene. Suurim künniste ahelik rajoonis on Ellamaa—Risti—Palivere—Ridala—Puise otsmoreenvöönd, kust lõuna poole võib täheldada mandrijää liikumist üldjoontes kirde-edela suunas, põhja poole loode-kagu suunas. Rajooni madalalt lauskrannikult alates tõuseb maapind aeglaselt sisemaa suunas ja saavutab alles rajooni äärmises idaosas, 30—40 km kaugusel merest (ja mõningates kohtades Risti-Palivere otsmoreenseljakul) 50-meetrise absoluutse kõrguse.

Tingituna rajooni hilisest vabanemisest mere alt on vooluvetevõrk nõrgalt kujunenud, koosnedes vähestest lühikestest rannikujõgedest, millel on väike lang ja arenemata voolusäng. Rajooni järved kujutavad endast mitmesugustel arengustaadiumidel esinenud merelahtede relikte.

Metsatüüpidest esineb rajoonis suhteliselt enam männikuid, vähema levikuga on lodu- ja kuusemetsad. Männimetsi on kuivadel liivastel pinnastel ja need kuuluvad nn. nõmme- ja palumetsade hulka. Märgadel kohtadel lähevad nad üle männi-kase- või kuuse-lehtpuumetsadeks.

Taimkattetüüpidest esineb enam puisniitusid. Eriti tähelepandav on puisniitude poolest Vormsi saar.

Üldiselt ei moodusta rajooni territoorium terviklikku ja kindlapiirilist füüsilis-geograafilist üksust. Rajooni lääneosa, kus asetseb rajoonikeskus, moodustab füüsilis-geograafilise piir-

konna, mida on nimetatud Haapsalu — Ridala rannikuks. See hõlmab rajooni läänepoolse ranniku koos Noarootsi poolsaare, Vormsi ning Haapsalu rajooni kuuluvate väiksemate saartega. Aluspõhi on siin pinnalähedane, paljandudes alvaritena (lagedate õhukese mullaga paepealsete nurmedena) Sutlepa, Lääne-Nigula ja Taebla ümbruses, Rohuküla rannikul ja Vormsi loodeosas. Pinnakatteks on põhimoreen, mis Haapsalu ja Saaremõisa lahe ümbruses ning suuremal osal Vormsist on kaetud viirsavide, meresavide ja -liivadega. Reljeefi liigestus on loode-kagusuunaline. Domineerivateks pinnavormideks on madalad piklikud kühmud ja künnised, mille vahele jäävad ebaselgete piirjoontega tasandikud ja lamedad nõod. Enamikul künnistest ja kühmudest on aluspõhjaline tuum. Linnamäe ümbruses võib täheldada reljeefis voorestust, mille kujundavad üksteisega liitunud lühikesed loode-kagusuunalised aluspõhjalise tuumaga 2—4 m kõrgused künnised ja kühmud.

Aluspõhjalist tuuma ei ole nn. oosidel, mis esinevad Vormsis ja Noarootsis ning millest üks suuremaid läbib Haapsalu linna. Oosid on vallseljakud, mis meenutavad kõrget raudteetammi. Oosi tekkeloos on peateguriks jää vooluvesi. Arvatakse, et oosid tekkisid mandrijää serva uuristunud lõhedesse ja pragudesse vooluvetega kantud ainesest.

Asetsedes Eesti NSV läänerannikupõhjaosas, kuulub Haapsalu täielikult Lääne-Eesti merelise kliima valdkonda, kus ilmneb selgelt Läänemere mõju. See avaldub kujukalt temperatuuris ja sademete hulgas kui tähtsamates kliimat iseloomustavates tunnustes.

Temperatuur on siin sügis- ja talvekuudel kõrgem, kevadel aga madalam kui Ida-Eestis. Mere lähedus põhjustab aastase kõrgema keskmise temperatuuri, külmapäevade väiksema arvu, suurema relatiivse niiskuse ja pikema vege-

Haapsalu lahed ja kinnikasvanud lahesopid on lindude pesitsemispaikadeks.

tatsiooniperioodi esinemise. Haapsalu õhk on tolmuvaba, osoonirikas, intensiivse päikesekiirgusega. Pilviseid päevi on aastas siin vähem kui sisemaal.

Haapsalus valitsevad tavaliselt lõuna- ja edelatuuled. Külmade tuulte eest kaitsevad linna metsad, poolsaared ja saared. Samuti ei pääse ulgumere karedad vetevood otse lahte. Udu Haapsalus peaaegu ei esine. Õhtud on suviti väga soojad, mis võimaldab lahel viibida, supelda ja veesporti harrastada ka hilisel ajal ning isegi öösiti.

Sademete hulgalt on Haapsalu (600—650 mm aastas) Ida-Eestist vaesem. Maksimum esineb siin sügiskuudel, Eesti idaosas aga sügissuvel. Tunduv osa sademeid tuleb lumena. Lumi katab siin maad umbes 95 päeva aastas.

Haapsalu lahe vesi on kõrgeima keskmise temperatuuriga kõigist Eesti rannapiiride merevetest. (Haapsalus +21°, Pärnus 18,2°, Kingissepas 18,7° ja Tallinnas 17,2°C.)

Lõpuks mõni sõna Haapsalu linnustikust. Üle Eesti NSV kulgeb Valgevene-Balti mere suur lindude rändemagistraal. Matsalu lahe kõrval on Haapsalu lahe kinnikasvavad sopid lindude armastatumaiks pikemaajalisteks puhkepaikadeks. Sügisel Haapsalu linnustik ei vähene, vaid kasvab tuhandete tiivuliste võrra, kes jäävad siia tavaliselt detsembrini. Aprillis aga algab uus läbiränne ja linnustik suureneb jällegi...

Lumivalged laululuiged kehakaaluga kuni 10 kilo peatuvad tavaliselt aprilli lõpul Tagalahel Roograhu-eelsel veelahvandusel või siis Einby all, Voosi kurgu ja isegi Paralepa ranna ees, kust õhtul hilja ja hommikul vara kostab kilomeetrite taha luikede kõlav laul. Ka oktoobri keskpaiku, mil laulikud pöörduvad oma suvistest peatuspaikadest tagasi lõunasse, peatuvad toredad linnud (nüüd koos poegadega) Haapsalu vetel.

Haapsalu lahtede iseloomulikumaid ja arvurikkamaid linde on kajakalised: hakisuurune pruunipäine naerukajakas, sinihallide tiibadega kalakajakas, jõgi- ja väiketiir, röövtiir jt., keda kõike vahel üheaegselt võib Väikesel Viigil tegutsemas näha.

Haapsalu lahtesid ja randu ilustab ja elustab suve jooksul umbes poolsada linnuliiki. Liigirohke ja arvukas veelinnustik ongi Haapsalu üheks meeldivamaks omapäraks, mida sisemaa elanikud harva mujal näha ja kuulda saavad.

ÖÖD-PÄEVAD PÜHAS HAAVASALU HIIES LÕKE LEEKIS. ALL SADAMAS KUID LAATA, PIDU PEETI JA KAUPU LINNA, LINNAST VÄLJA VEETI...

Millal asustati Haapsalu ja tema ümbrus? — Raske on täpselt vastata. Tõenäoline on, et Haapsalu pole rajatud sakslaste poolt XIII sajandil (nagu kinnitavad balti-saksa ajaloolased), vaid siin on olnud juba mitusada aastat varem rannaeestlaste püsiv asula...

Ligi 1000 aastat ja mõnel pool (näit. Hiiumaal) veel enamgi pärast rauaaja algust jäid saared ja endine Läänemaa hõredalt asustatuks. Alates V sajandist m. a. j. algab endise Läänemaa, kaasa arvatud praeguse Haapsalu rajooni maa-alade asustamine ning peagi tungitakse välja ka tolleaegse Haapsalu väinani. Arheoloogilised leiud ja keeleteadlaste andmed tõestavad, et muistset Läänemaad asustasid muistse Harjumaa elanikud. Viimaste rändamistee kulges mööda Tallinn—Haapsalu vana maanteed (läbi Keila) ja Raplast Virtsu siirduvat teed.

Tung kehva põllupinnaga rannikualadele oli tingitud mere lähedusest, mille tõttu avanesid paremad võimalused kauplemiseks välismaailmaga ja kalastamiseks.

Tõendiks selle kohta, et Haapsalu vahetu ümbrus oli juba 6. sajandil m. a. j. asustatud, on rikkalikud kalmeleiud, tuntud Kirimäe kalme nime all. Siit saadi 1923. a. rohkesti relvi, kirveid jne.

On teada hulk leide Lääne-Nigula, Ridala ja Martna kihelkonna territooriumilt, mis pärinevad X sajandist. Leitud müntide varal võib öelda, et rannikueestlased kauplesid naaberrahvastega: lätlaste, leedulaste, soomlaste, slaavlaste, anglo-sakside, sakslaste ning skandinaavlastega. Erilist huvi pakuvad IX—XII sajandist pärinevad araabia mündid, mis esinevad üsna sagedasti nimetatud perioodi rahade

hulgas ja mida on leitud ka Haapsalu territooriumil ning mitmes paigas Haapsalu lahe ääres (näit. Niibys). Haapsalus leitud araabia münd id pärinevad Samarkandist. See tõendab, et eestlased olid tol ajal ühenduses vene kaupmeestega, kelle kaubasidemed ulatusid kaugele Idamaale. Asjaolu, et Haapsalu lahe ääres on leitud rohkesti välismaa münte, ei ärata imestust, kui teame, et laht oli tol ajal laevatatavaks väinaks ja otseühenduseks Soome lahega. Võib oletada, et Pullapää, Hobulaiu, Vormsi ja Noarootsi ning Haapsalu Väikese lahe (Väikese Viigi) varjus viibisid meelsasti võõrad kaupmehed-meresõitjad, et siin oli ka saarlaste ja rannaeestlaste laevade alaline sadam. Kõigest sellest järeldame, et Haapsalus oli mingi eestlaste asula, mingi kaubapunkt juba XI sajandil.

Lähtudes iidsest Haapsalu nimest (XIII sajandi dokumentides Habsal, Hapsal), muistendite andmeist ja tõsiasjast, et sakslased püstitasid siia katoliku usu peakiriku, võib järeldada, et siin asus ka muistne eestlaste püha hiis (haavasalu näol), kus austati oma haldjaid, mõisteti kohut, peeti rahvakoosolekuid ja laatu ning vahetati kaupu võõrsilt tulnud kaupmeestega.

Haapsalu ümbruses on praegugi suuri haavasalusid. Võiks öelda, et haabade austamise komme oli omal ajal üldiselt levinud põhjamaiste rahvaste hulgas. Ka muistsetel slaavlastel oli ta pühaks puuks, mistõttu nii väljendus «haab — paganate puu» kui ka kiriklikud legendid halvustavad haavapuud.

Niisiis, Haapsalu oli asustatud juba sajandeid enne saksa röövvallutajate ilmumist Eestisse. Suuremat selgust Haapsalu algpäevade kohta võiksid arvatavasti tuua arheoloogilised kaevamised Haapsalu vanemas osas, praegusel lossi territooriumil ja selle ümbruses.

«... MÕISNIKKUDE TAEVAS, PAPPIDE PARADIIS, VÕÕRASTE KULLAAUK, AGA TALUPOEGADE PÕRGU.»

(Kelchi kroonikast)

1210. aastal tungisid saksa röövvallutajad-ristirüütlid esmakordselt muistsele Läänemaale (tolleaegse nimega Rotalia) ja rüüstasid seda ka mitu korda hiljem, kuid siin kanda kinnitada neil esialgu ei õnnestunud. Läänlased, enamasti koos saarlastega, korraldasid kättemaksuretki.

1219. aastal maandusid suure sõjaväega Tallinna (vene kroonikais Kolõvan) all taanlased ja 1220. a. tungisid Rotaliasse rootslased, vallutades Lihula linnuse ja hakates siinset rahvast ristima. Saarlased, kuulnud läänlaste hädast, hävitasid linnusesse jäänud rootslaste väe. Pärast saarlaste lahkumist võttis taanlaste üksus Lihula enda alla. 1222.—1224. a., saarlaste alustatud ülestõusu järel vabanes ka Läänemaa veel kord võõraste võimu alt. Kuid 1224. a. allutasid Läänemaa sakslased. Et tülid taanlaste ja sakslaste vahel Läänemaa pärast ei lakanud, moodustas paavst Lääne-, Järva- ja Virumaast puhverriigi (1225.—1227. a.). Saarlaste allutamise ja seega kogu muistse Eesti orjastamise aastal (1227. a.) lagunes paavsti puhverriik ordu survel. Selleks et leida vastukaalu ordule, otsustati luua uus iseseisev piiskopkond, mille koosseisu pidid kuuluma äsjavõidetud Saaremaa, Hiiumaa, Muhu- ja Läänemaa. Uue piiskopkonna nimeks anti «Episcopatus Osiliensis» (tuntud Saare-Lääne piiskopkonnana) ja see rajati 1228. a.

Piiskopi esimeseks asukohaks oli Lihula linnus. 1251. a. siirdus aga Saare-Lääne piiskop Heinrich I Pärnusse, kus piiskopi ning toomkapiitli asukohana ehitati peakirik ja linnus. (Toomkapiitel oli piiskopile nõuandvaks organiks ja koosnes 12 toomhärrast ja kanoonikust

ehk koorihärrast.) 1263. a. 2. veebruaril hävitas vapper Leedu vürst Troynate (Tranaite, Troinat) kättemaksuks sakslaste retkele Leetu ja Durbe lahingule Pärnu linna, peakiriku ja lossi. Toomhärrad ja uus piiskop Hermann I pääsesid vaevu põgenema.

Sama piiskop sai veel 7 aastat hiljem tunda leedulaste jõudu. Vürst Troynate tungis siis läbi Läänemaa ja üle jää ka Muhu- ja Saaremaale. Karuse lähedal toimunud ägeda ja verise lahingu Liivimaa ordumeister Otto v. Lutterberge ja piiskop Hermanni vägedega (abivägesid oli isegi Tallinna pealikult ja Tartu piiskopilt) võitsid leedulased. Piiskop sai haavata, kuid põgenes, ordumeister langes lahingus ja maeti Karuse kirikusse, kus tema haud 1939. a. avati. Tema kolpa säilitatakse Haapsalu koduloomuuseumis.

Piiskop Hermann von Buxhoevden otsustas pärast 1263. a. katastroofi tuua oma residents üle Haapsallu, mis asus piiskopkonna keskkohas mere ääres. Sealt oli hõlbus ühendust pidada piiskopkonna saartega ja välismaailmaga. Haapsalust kulgesid maanteed Tallinna ja (Lihula—Pärnu kaudu) Riiga. Kõik need olid juba eestlaste poolt rajatud. Nii alustatigi 1265. a. uue vägeva toomkiriku ja kivikindluse ehitamist eestlaste endises kindlustatud sadamapaigas ja Haavasalu hiies.

1279. a. pärineb esimene kirjalik dokument Haapsalust — Haapsalu toomkiriku valmimisest. Samas lubas piiskop tüki maad linna asutamiseks ja määras kindlaks linna õigusliku korra.

See esimene teade linnast kõlab järgmiselt:

«Püha Kolmainu nimel. Aamen.

Herman, Jumala armust Saaremaa piiskop, soovib kõigile usklikkudele ristiinimestele Püha Neitsi auliku poja rahu.

Meie tahame, et kõigile, kes seda läkitust saavad nägema, oleks teada, et peale seda, kui asutatud piiskopikirik Haapsalus ja määratud selle kiriku kanoonikud, ja peale seda, kui tehtud kõik, mis tarvis Haapsalu lossi suhtes, oleme meie otsustanud lubada tüki maad linna asutamiseks, kuhu kokku voolaksid ja elama asuksid, kes meiega ühes seal tahaksid valida

endale eluaseme ja häda korral aidata kaitsta kirikut oma jõu kohaselt.

Neile teeme võimalikuks ühes meiega ja meie kanoonikutega kalavete, metsade, heinamaade ja karjamaade kasutamise, olgu need meile antud või meie rahaga ostetud, või meie nõudmise peale vastristituilt, meie naabreilt, antud meie karjamaade ja metsade hulka.

Kõige kindlamini keelame meie võtta midagi kõigest sellest ilma erilise loata eraomanduseks, sest kõike tuleb kasutada ühiselt tarviduse järgi.

Lubame võtta tarvitusele Riia õiguse.

Kohtuniku valivad linnavanemad, ja kui ta õieti valitud, siis kinnitab piiskop tema ametisse. Linlased ei või kohtunikku ametist tagandada piiskopi nõusolekuta. Kui keegi tunneb, et kohtunik talle ülekohut teeb, siis võib ta esineda kaebusega linnavanemate ees. Kui nende otsus teda ei rahulda, võib ta, kui soovib, kaevata piiskopile, kes siis juurdluse järgi kaebaja kas õigeks või süüdlaseks mõistab. Kohtumaksud jagatakse ühtlaselt piiskopi ja linna vahel.

Et eespoolmainitu oleks täiesti kindel, kinnitame selle kirja oma kapiitli pitsatiga.

Antud Haapsalus 1279. aastal.»

Millist majanduslikku osa linn 1228.—1563. a. feodaalse vaimuliku vürstiriigi keskusena (eestlaste pärisorjastamise, religioosse pimestamise, feodaalsete isandate poliitiliste sepitsuste ja intriigide keskusena Lääne-Eestis) etendas, pole selge, kuid piiskopkonna poliitilis-administratiivse tsentrumina oli tal sajandeid suur tähtsus.

Oma võimu laiendamise pärast olid piiskop ja ordu pidevalt tülis, mis tõi kaasa alatisi sõdu ja vastuolusid. Tihti segasid nendesse välisriigid. Läänemaa aga oli tülide veriste lahenduste tallermaaks. Juba 1298. a. rüüstas Läänemaad ja hävitas linna ordumeister Conrad von der Jocke. 1312. a. seati piiskopi ja ordu vahel jalule ajutine rahu. Sel ajal (1323. a.) oli piiskop Jacob koos toomhärrade, vaimulikkude ja teiste elanikkudega ratsutanud ümber linna ja määranud kindlaks linna maa-ala piirid järgmiselt:

«Randsalu veskist ülespoole piki jõe kallast kuni kohani, kus oli piiskopil lauapõllu (elatis-

21. juuni puiestee võib vahel ka nii välja näha.

põllu) adramaa; sealt rehe sillani; siis kuni Curientakini, kus Uugla mõisal üks adramaa asus; edasi kuni Kiltsi järves suure kivini; siis üle Paralepa kuni meres asuva suure kivini.»

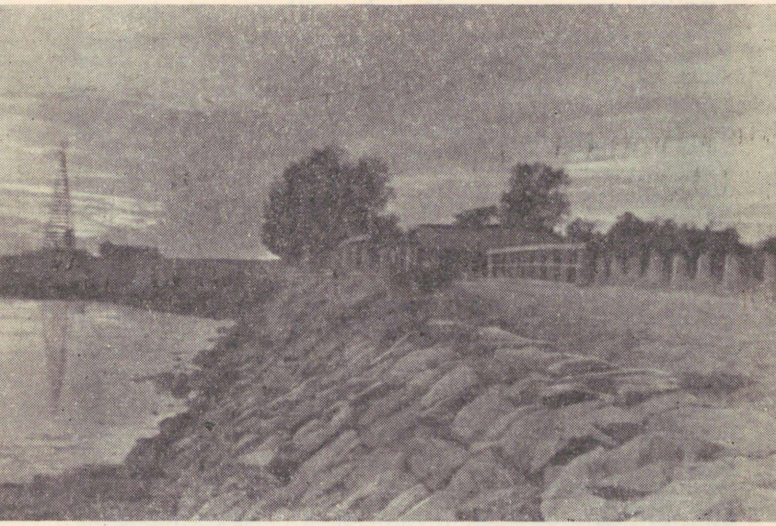
Mõni aasta varem (1294. a.) oli sama piiskop Haapsalule andnud Riia õigusele põhineva, kuid sellest mitmeti erineva 67 artiklist koosneva õiguse, mis kujunes nn. Haapsalu õiguseks.

1343.—1345. a. tõusid orjastatud ja meeleheitele viidud eesti talupojad üles võõraste isandate vastu. Selle nn. Jüriöö ülestõusu peakoldeks Harjumaa kõrval oli Saare-Lääne piiskopkond. Maal elunevad saksa feodaalid hävitati. Kaks kuud piirati Haapsalu lossi, kus varjas ennast piiskop koos vaimulikkudega. Ülestõusnute üksused lahkusid lossi alt alles siis, kui lähenes Tallinnast karistusvägi ordumeister v. Dreilebeni juhatusel. Novgorodi kroonika teatel taandus osa ülestõusnuid Saaremaale. Seal võideldi veel vabaduse eest koos saarlastega 2 aastat.

Hiigelpingutustega õnnestus feodaalidel lämmatada eestlaste vastupanu Saare-Lääne piiskopkonnas. Sel eesmärgil tapeti eestlasi kohati külade kaupa.

Pärast Jüriöö ülestõusu mahasurumist hakkasid Läänemaa feodaalid jällegi laiendama oma laenumaid ja rajama maal mõisaid. Tekkisid Haapsalu toomhärrade lauamõisad Haeskas, Ehmjas, Kirimäel, Suur- ja Väike-Lähtrus, Parilas, Putkastes, Sinalepas, Taeblas, Rannamõisas, Kiltsis ja Võnnus. Omavahelised tülid aga kestsid. 1381. aastal tapsid vasallid oma piiskopi Heinrichi. Piiskopi rüütlid Th. Uexküll ja Joh. Scherenbek tungisid oma sulastega 1383. a. Haapsalu lossi, rüüstasid seda ja süütasid kättemaksuks toomhärrade majad põlema.

1427. aastal ilmus ootamatult Haapsalu lahte 13 laeva. Need olid mereröövlid (vitali-vennad), kes tungisid linna ja selle põhjalikult rüüstasid, mis linna arengu kauaks seisma pani.

Kuradisild.

Tol perioodil oli muidugi esmajärguline tähtsus lossil, toomkirikul ja kindlusel. Et aga ka linnal oli oma osa, seda tõendavad korduvalt väljaantud ja täiendatud linna privileegid. Nii täiendas piiskop Winrich von Kniprode 1391. a. Haapsalu linnaõigust, andes kaluritele, kes moodustasid linlaste enamiku, õiguse vabaks kalapüügiks lahel. 1524. aastal andis piiskop Johann von Kievel linnale luteriusuks nn. armukirja ja uuendas veel kord linna privileege.

Eriti vaheldusrikas ja dramaatiline oli Haapsalu saatus äärmiselt kurnava ja kauakestnud Liivi sõja ajal (1558—1583). Tolleaegses keerulises poliitilises olustikus vahetas loss seitsmel korral peremeest. Juba sõja algul varises kokku feodalistlik Saare-Lääne piiskopkond. Viimane katoliku usu piiskop Johannes V Münchhausen müüs ettenägelikult 1559. a.

kogu temale usaldatud piiskopkonna ühes maa, linnade, losside ja rahvaga Taani kuningas Frederik II-le, viimane omakorda oma vennale hertsog Magnusele, kes saabus Haapsallu 1560. aastal ja kinnitas samal aastal kõik Haapsalu vanad privileegid. Hertsog oli vormiliselt viimaseks Saare-Lääne piiskopiks, vaatamata sellele, et ta oli luterlane ega omanud paavsti kinnitust.

Juba kolm aastat hiljem kihutasid rootslased Magnuse minema. Rootsi väepealik Åke Bengtsson Ferla tungis 11-päevase võitluse järel lossi ja rüüstas linna põhjalikult. 1574. a. andis rootsi ooberst Klas Åkesson Tott linna ja lossi palgasõduritele-mõisameestele pandiks tasumata jäetud palga eest. Need müüsid oma pandi aasta pärast 80 000 kuldkuldna eest Taani kuninga asehaldurile Saaremaal Claus von Ungernile.

Kuid taanlaste võim oli ka seekord lühike. Juba 1576. a. hõivasid kõikjal võidukalt edasitungivad Vene väed Haapsalu linna. Hästi varustatud tugev kindlus alistus suurema vastupanuta. Venelased imestasid väga selle kerge võidu ja sõja ajal lossis pidutsevate Läänemaa aadlikkude üle. Üks väejuhtidest ütelnud temaga kaasasolevale hertsog Magnuse hoovijunkrule Heinrich Boismannile: «Heinrich, need sakslased on küll iselaadi inimesed! Kui meie, venelased, oleksime nii kergesti kindluse ära andnud, poleks me julgenud oma silmi ühegi elusolendi ees üles tõsta. Haapsalu sakslased aga oma silmi maha ei löö . . .»

Samal aastal ründasid Haapsalut Taani väeülema Claus von Ungerni üksused, ei suutnud aga kindlust venelastelt vallutada. Järgmisel aastal tungisid Haapsallu rootslaste toetusel Ivo Schenkenbergi (1577.—1578. a. Tallinnas moodustatud relvastatud bandiidijõugu peamees) jõugud, kes rüüstasid ja põletasid linna täielikult. Vene vägede mehise vastupanu tõttu löödi nad aga kindluse ja lossi müüridelt tagasi.

1581. a. ilmusid Haapsalu lossi alla Rootsi peajõud kindral Karl Hendriksson Horni juhatusel. Vene sõjamehed kaitsesid kindlust erakordse vaprusega, kuid toidu- ja laskemoona lõppedes olid sunnitud lahkuma.

Sellest ajast peale kuni 1710. aastani, s. o. 129 aastaks langes linn ja loss rootslaste valdusse.

SAKSTE SUVITUSLINNAST NÕUKOGULIKU HAAPSALUNI

Kurb ja masendav oli olukord pärast 25 aastat kestnud sõda. Haapsalu linn oli sõjas täiesti hävinud ega saavutanud enam sellist seisundit ja osatähtsust, mis tal oli endise Saare-Lääne piiskopkonna keskusena. Erinevalt Vana-Liivimaa teistest linnadest, mis Liivi sõja tagajärjel kaotasid oma keskaegsed linnaõigused (näit. Rakvere, Viljandi, Paide), õnnestus Haapsalul need siiski säilitada. Linnas kehtestati Tallinna õigus. Põhjalikult purustatud linn kasvas pikkamööda, jäi aga nii majanduslikult kui õiguslikult kiratsema kogu Rootsi feodaalide võimu ajaks. Tallinna rae taotlusel keelati Haapsalul otsene suhtlemine Hansaga ja vaba laevasõit merel.

Algul olid endised piiskopi maad ja linn riigi omandiks. Kuid alatises rahakitsikuses siplev sõjakas kuningas Gustav II Adolf oli peagi sunnitud pantima (1625) ja hiljem müüma (1628) lossi, linna ja ümberkaudsed maad krahv Jakob de la Gardiele. Viimane kujundas neist Haapsalu krahvkonna, mille keskuseks oli endine piiskopiloss.

1665. a. taastas kuningas Karl XI Haapsalu kaubanduslikud ja laevasõidu privileegid. Majandus elavnes. Tekkis kaupmeeste gild ja raad andis korraldusi heakorrastuseks (keelati näiteks prahi ja jäätmete mahapanek sadamasse, kitsede ja lammaste pidamine, torupilli puhumine jm.).

1681. a. ostis krahvkonna de la Gardiede sugulane O. W. Köningsmarck, omaaegne Veneetsia sõjaväeülem, kes langes Euböa saarel toimunud lahingus (15. sept. 1688) türklaste vastu sõdides. Tema ajal tekkis lossis suur tulekahju (1688).

Kuigi Haapsalu linn, loss ja lään olid müüdud «igaveseks ajaks» eravalduseks, redutseeris riik need 1691. aastal. De la Gardiede perekonna pärusvalduseks jäi suur puiestik linna serval, mis oli Krahviaia nimetuse all veel XX sajandi 20-ndate aastateni de la Gardiede omandus ja mida krunthaaval müüdi. Rahu ja Vaba tänava nurgal asuval maa-alal võib endise Krahviaia haruldastest puudest veel praegu näha nelja, tiheda tumerohelise võraga seedermändi.

Aastal 1700 puhkes Põhjasõda. See, mida taotles Ivan IV, õnnestus Peeter I-l. Ta avas vaba väljapääsu Balti merele, vallutas Eesti- ja Liivimaa ning ühendas need Venemaaga.

1710. a. suvel liikusid Riia alt vabanenud Vene väed kindral Rudolf Feliks Baueri juhtimisel põhja poole, hõivasid Pärnu ja hiljem Paide ning Haapsalu. Sellest ajast kaotasid loss ja kindlus oma sõjalise tähtsuse. Sõja ajal puhkenud katku tagajärjel suri linnas tublisti üle 300 elaniku.

Linna kosumine võttis aega. Andmeid selle aja kohta on vähe. Teada on, et 1742. a. uuenes kaupmeeste ja hiljem tekkis ka käsitööliste gild. 1782. a. liideti Balti kubermangud Venemaaga üheks tollialaks. 1775. a. kehtestatud uut kubermangu korraldust laiendati 1783. a. Balti kubermangudele. Sellest tingituna moodustati 1784. a. Haapsalu kreis ja Haapsalu sai kreisilinnaks.

Haapsalu oli neil aastail väike linnake 600 elanikuga, 80 majaga ja erilise õiguskorraga (asudes küll Eesti kubermangus, allus linn kui endise Saare-Lääne piiskopkonna keskus

Riiale). Igal aastal saabus Haapsalu sadamasse Lüübekist, Hollandist ja Rootsist kümmekond laeva, mis tõid kohale soola, veini, suhkrut, vürtsi jne. Samad laevad vedasid välja peamiselt vilja, lina, vaha, nahku ja kadakamarju.

Kuurortlinnaks

Seoses feodaalse majandussüsteemi kiire lagunemise ja kapitalistlike majandussuhete tekkimisega hakkas XIX sajandi I poolel Haapsalust kujunema ja arenema kuurortlinn, sest siin olid selleks kõik eeldused.

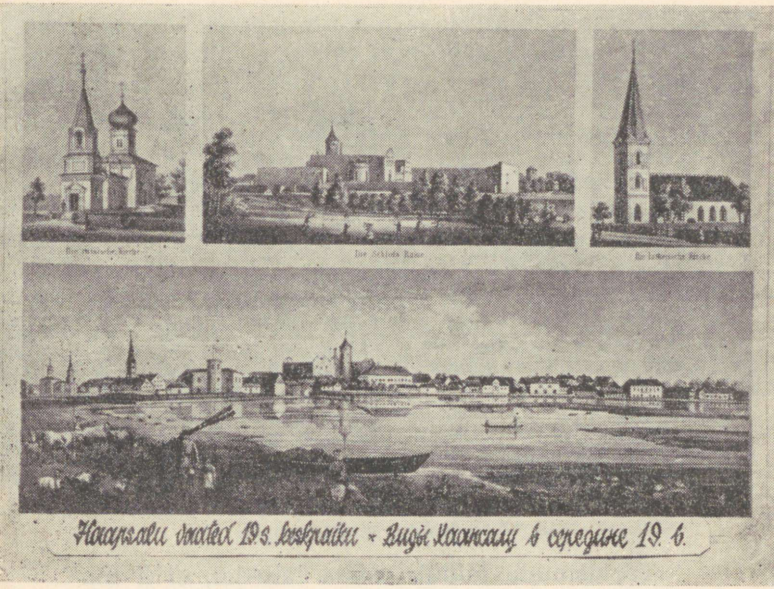
Haapsalu poolsaare omapärane kuju ja maaliliselt kääruline kallas annab linnale kauni ilme. Vaimustatult kirjeldab keegi reisija, kes viibis Haapsalus möödunud sajandi 40-ndail aastail, linna looduslikku ilu, nimetades Haapsalut poeetiliseks linnaks. Ta märgib, et Haapsalu laht pakub eriti päikese tõusul ja loojangul unustamatult kaunist vaatepilti. Linn ise oma rohelusega ja selle ümbruskonna metsad oma õhurikkuse ja vaikusega meeldivat talle väga...

Ka Haapsalu kliima, millega tutvusime eespool, on soodne.

Linna kujunemisel kuulsaks merekuurordiks oli vaieldamatu tähtsus siiski meremuda tervendavate omaduste avastamisel, teaduslikul uurimisel ja vastavate raviasutuste ehitamisel.

Kohalikud elanikud tarvitasid meremuda ravimiseks juba iidsest ajast. Mudavanne tehti XIX sajandi esimestel aastatel nn. Matvey saunas. Esimesed kirjalikud teated meremuda kasutamisest arstimiseks pärinevad 1810. aastast.

Dr. med. Carl Abraham Hunniuse (1797—1851) teeneks tuleb lugeda seda, et ta esimesena Eestis ja Baltimail juhtis arstide tähelepanu Haapsalus rikkalikult leiduvale meremudale (1821) ja selle suurele ravitoimele pal-

Vaade Haapsalu linnale 19. saj. keskpaigu.

jude haiguste (liikmete ja lihaste jooksva, podagra, verevaesus, igasugused naha- ja hingamisteede haigused) puhul.

Meremuda kui ravivahendi olevat dr. Hunnius avastanud järgmiselt. Ametikohustused viinud ta holmile vaeste kalurite perekonda. Seal näinud ta Viigi kaldal päikesepaistel poriga määritud vanameest, kes arstile seletas, et ta end jooksvahaiguse vastu arstivat; suvel ravivat end päikesepaistel sooja mudaga, talvel tegevat saunas sooje porivanne ja nii olevat mitmete haiguste vastu abi saanud. Arst hakanudki nüüd uurima muda tervistparandavaid omadusi ja kasutamisvõimalusi. Tema esimesed patsiendid olid Haapsalu väikese garnisoni sõdurid, kes peaaegu eranditult olid Napoleoni vastu võidelnud sõjamehed. Oma arstimispraktikas omandatud tähelepanekuid avaldas Hunnius paljudes arstiteaduslikes ajakirjades ja sai varsti laiemates ringkondades tuttavaks. Teated meremuda tervendavast mõjust levisid kiiresti ja tõid suvituslinnale laialdase kuulsuse.

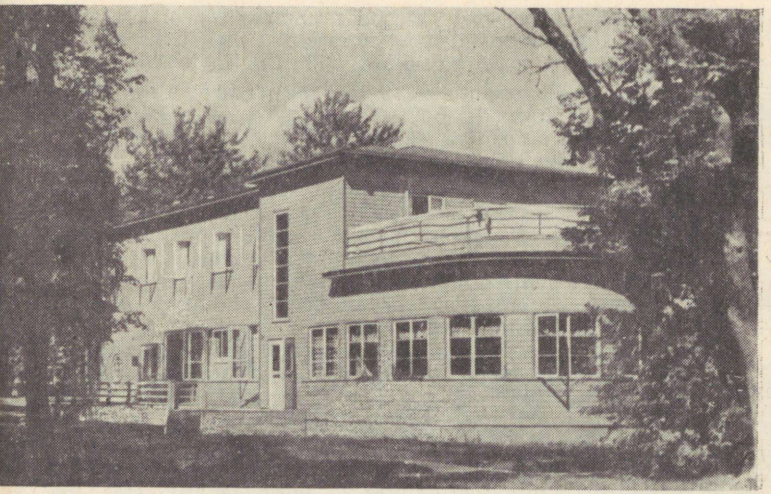
Esimese eestlasena populariseeris Haapsalu supelranda ja mudaravi esimene tähtsam eesti kirjamees ja keeleuurija Otto-Wilhelm Masing oma «Marahva Näddala Lehhes» 1823. aastal. Alljärgnevalt loeme katke kirjutisest.

«Täendused. Hapsalust, sel 18. augustil.
...Kõige mõnnusam merre vessi seäl, kus ei jõesuud liggimail polle, sedda lähhemal neid, sedda lahjem vessi, ja sedda kaugemal nee, sedda parem ka vessi. Sellepärast on Hapsalo kohas merre vessi meie rannas kõige mõnnusam, et seäl ei ühtki jõgge liggimail polle, mis merre vet prukijatele kõige mõnnusamaks arstimisse abbiks tulleb, se on se merrelimma, mis ses lahhes (Einwick, Bucht), mis Hapsalo linna al, merre põhjast sada, ja kel vägga vänge hais jures. Selle muddaga õeruvad haiged neid liikmeid, kel jooksja sees ja tundvad neid parremaks savad. Sedda sinnast limma peab innimene seälsammas kohhas prukima, kus ta tedda merrepõhjast võttab, sest et temma rammo ära hingab, kui tedda ehk vähhegi mad töise kohta viakse.»

Tervismuda leidub ranna lähedal, eriti madalas ja kinnises lahekeses — Väikeses Viigis, samuti Tagalahes ja Vormsi ning mandri vahel asuvas Voosi kurgus, mis on Haapsalust umbes 8 km eemal. Suurim leiukoht on Väike Viik, kus arvatakse olevat 10 000 tonni meremuda.

Muda on sinkjas-hall, pehme, nõrga kleepuvusega savitaoline mass, millel on väävelvesiniku lõhn. Lahe suhteline madalus ja kaitstud seisund võimaldab erisuguse fauna ja floora tekkimist, mis surres sadestub ja moodustab aegade jooksul vee all, õhu kaastegevuseta kuulsa Haapsalu meremuda. Et muda on halb soojusejuht, hoiab ta kaua alles kõrge temperatuuri, mis suvel ulatub lahes +25°C.

Peale mudaravi teadusliku aluse rajamise on dr. C. A. Hunniuse teeneks esimese mudaravila ehitamise organiseerimine (1825. a.), milleks andis raha krahv de la Gardie. Kuna krahvi seisusekaaslased hakkasid teda pilkama «saunapidajaks», müüs de la Gardie juba järgmisel aastal mudaravila kohalikule apteekrile.

Haapsalu sanatooriumi II korpus.

Apteeker Bergfeldti tehtud suurte ümberehituste tõttu (1856) on ravila laienenud, kuid koos mõningate hilisemate juurdeehitustega praegugi alles (lõpetas töö 1939. aastal).

1825. aastat peetakse Haapsalu merekuurordi asutamisaastaks. Seega on ta vanimaks kuurordiks Eestis.

Kuurordina arenes Haapsalu jõudsasti. Pea tekkis vajadus teise mudaravila ehitamiseks. See valmis 1845. aastal linna promenaadi äärde. Ravila töötas kuni 1953. aastani, mil ta vanaduse tõttu lammutati.

Milline oli Haapsalu kuurort möödunud sajandil? Sellest laseme kõnelda tolleaegsetel kirjutistel.

Üks külastaja, kes oli Haapsalus 1841. a. ja viis aastat hiljem, kirjutab, et viie aasta jooksul kerkis Haapsalus 12—13 uut ilusat ehitust, mudaravila ja seltsimaja (salong). Suvitajate lõbustamiseks andis siin kontserte rühm elukutselisi muusikuid ja rohkesti asjaarmastajaid. Salongi juures oli avar aed ja lahe kaldal promenaad. Meres asus 17 omapärast supelonni, karastusjooke leidus mitut liiki. Külastajale ei

meeldi see, et vast rajatud promenaadile ei istutatud puid, et tubade üüriga suvitajatele tihti liiga tehti ja et Haapsallu reisimine oli raske.

Teisele sagedasele supelvõõrale samast ajast meeldib väga linna ilu ja vaikus ning linlaste külalislahkus, aiaklubid, lauluseltsid, salongid, kus vesteldakse teaduslikel teemadel, jm.

Mitmekülgselt iseloomustab Haapsalut vene publitsist V. Suhharo, kes viibis Haapsalus viiel korral. Ta rõhutas, et Haapsalul kui merekuurordil on Venemaal suur kuulsus, et siin viibisid mudaravil patsiendid Peterburist, Moskvast, Saraatovist ja paljudest teistest Venemaa suurlinnadest. V. Suhharo järgi on juba istutatud puid ja põõsaid promenaadile, lossi ümbrusse ja õue, Haapsalu elanikud on rajanud palju aedu, ka lillede kasvatamine on levinud. Kiites Haapsalu looduslikku ilu ja suvituselu häid külgi, peab ta linna ehituste ja heakorrastuse poolest kehvaks.

Kunstnik Ants Laikmaa räägib oma mälestustes, et möödunud sajandi keskpaiku seisis Haapsalu kuulsus tema meremudas ja kõrgetes külalistes, kes siin suvitamas käisid. Et seda tegi kaasa ka tsaar ise, siis kogunes Haapsalusse suvel terve hulk «suuri ja vägevaid». Linnas oodati suvitajaid suure ärevusega, sest siis tulid rahatoojad... parandati, puhastati, värviti ja tapeediti, istutati lilli ja põõsaid. Suvitajad tulid linna voorimeeste neljahobusetõldades («landauerites»), mõnel päeval viis või kuus tõlda üksteise kannul. Võõraid oli nii palju, et omad saksad pidid sageli suve mööda saatma aitades ja kuurides. Kõik kohad üüriti välja.

Suvitushooajal oli promenaad ainult «kõrge seltskonna» kasutada, «säärsaapameestel», s. o. taluinimestel oli supelranda minek keelatud.

Ants Laikmaa kirjeldab XIX saj. II poole Haapsalut järgmiselt:

«Sellest on nüüd umbes 60 aastat tagasi. Haapsalu oli siis praegusest linnast umbes poole väiksem. Linn algas õieti sealt, kus praegu on hotell «Zentral» — siis oli seal lihtne Aki kõrts. Akilt kaugemale piirasid linna põllud, kusjuures ainult maantee ääres oli mõni üksik elamu. Sel ajal tekkisid ka esimesed eluhütid Krahvi aia taha. Krahvi aed, mis nüüd kahjuks hävitatud, oli ilus suur park. Park kuulus krahv Brevern de la Gardiele. Keset parki asus krahvi loss, mis nüüd on ümber ehitatud maahaiglaks. Lossis resideeris suviti tolleaegne Vene troonipärija, pärastine keiser Aleksander III. Krahvi aed seisis siis suletult ja kaardiväe sõdur valvas kogu aeg värava juures...»

Vaade merelt linnale.

Linna külastas ka Aleksander I. XIX saj. 50.—70. aastail suvitasid siin keisri perekonnaliikmed ja keiser Aleksander II. Keisri nõudmisel rajati 1905. a. Keila—Haapsalu raudtee, mida hakati pilklikult kutsuma keisri Kegelbahniks (Keila — Kegel, saksa keeles). Raudteejaama ehitati eriline sissepääs, mida kasutasid ainult keisrikoja liikmed. Samal ajal valmis ka kuursaal.

Raudteejaama loomisega tõusis Haapsalu tähtsus veelgi. See oli kuurortlinna hiilgeaeg, mis kestis Esimese maailmasõjani. Linna elanikele oli see muidugi tähtis periood, sest elatuti ju peamiselt suvitajaist saadud sissetulekutest. Teised majandusharud olid välja surnud. Alates 1836. aasta ikaldusest kängus Haapsalu kaubasadama tegevus ja Haapsalu jäi kaubanduses Tallinna ja Pärnu varju. Ka tööstuslikke ettevõtteid ei olnud, kuigi käsitöö arenes jõudsasti, sest paljusid käsitöötooteid ootas suvita-

jate näol laialdane turg. Sellest ajast saidki tuntuks haapsalu rätikud, mida veel tänapäevalgi koovad tööstuskombinaadi «Haapsalu» kudujad. 1955. a. olid haapsalu rätikud välja pandud Itaalias Milaano näitusel ja Balti liiduvabariikide rakendus- ja dekoratiivkunsti näitusel.

Tingituna majanduse sellisest suunast, tööstusproletariaadi puudumisest, saksa aadlike ja nende leskede rohkusest ning saksastamise tendentsist, kujunes Haapsalust aegamööda väikekodanlik ja saksik kuurortlinnake, kus kadakasakslus ajas lopsakaid võrseid.

Ants Laikmaa iseloomustab seda perioodi järgmiselt:

«Endine Haapsalu oli nagu mõni Saksamaa külake, kelle bürgerid armastasid eeskätt kõnelda saksa keelt. Kuid see saksa keel oli niisama võlts kui olid bürgerid ise võltsid — siitsamast ümberkaudsetest küladest ja saartelt aegamööda linna voolanud talunikud, kes hakkasid end saksteks pidama. Neil ei sobinud enam maakeelt kõnelda, mis oli ainult alamale soole — talunikele ja teenijatele. Kes ei suutnud oma eluajal saksa keelt ära õppida, sellele anti seda armu nagu paganailegi peale surma. Nii võime lõbuga lugeda hiljaaegu alles Haapsalus kõrtsi pidanud hiidlase, kes minu teada kunagi saksa keelt pole osanud, hauamärgilt: «Ich habe dem Herrn gedient, darum hat er mich zu sich gerufen.» (Mina olen Issandat — õigem oleks olnud härrat — teeninud, sellepärast on ta mu enda juurde kutsunud)...»

Maalt tulnud eestlaste saksastumist iseloomustab uute nimede võtmine. Näiteks nimetas Hiiumaalt linna tulnud Laasi Mihkel ennast linnas Michel Damfiks. Kui tema varem sündinud tütart kutsuti Lisoks, siis linnas sündinu sai nimeks Marie-Elisabeth. 1855. a. Ungru mõisast linna kolinud Karl Mäggi nimetas end Carell Bergiks, Peter Tisler Hiiumaalt ostis endale 600 rubla eest uueks perekonnanimeks Espenberg jne.

Võitluses vabaduse eest

Vaatamata domineerivale kadakasakslikule vaimule ja tööstusproletariaadi puudumisele, ei jäänud siinnegi klassiteadlikum töölis- ja

Mõnus on lahel purjetada.

talupoegkond kõrvale revolutsioonilisest liikumisest ja võitlusest.

1858. aastal (Mahtra sõja päevil) oli ka endine Läänemaa, eelkõige Hiiumaa ja praegune Haapsalu rajoon, rahutuks nurgaks. Talupojad nõudsid mõisnikult 1856. a. Eestimaa talurahvaseaduses lubatud kergenduste viivitamatut rakendamist. Esimesed teated end. Saarestiku-Lääne (Insular-Wiek) piirkonnas toimunud talurahva tõrkumistest pärinevad 1858. a. maikuu lõpust ja juunikuu algusest (Uuemõisa ja Salajõe mõisad). Tõsised tõrkumised ja väljaastumised toimusid jaanipäeva paiku Mäemõisa, Kiideva ja Haeska mõisates, kus vastuhakk suruti 23.—24. juulil sõjaväe abil maha. Kokku karistati nekrutiks andmise, peksu ja rahatrahviga 72 inimest.

Talupoegade rahutus kandus 1861. a. isegi Vormsi saarele. Sellest kirjutab Tema Keiserliku kontrolli 3. osakonna ja sandarmeeria korpuse aastaaruanne: «Eestimaa kubermangu Vormsi saarel, parun Stackelbergi mõisa talupojad, teada saanud, et nad on vabastatud kohustustest ja seda nende eest seni varjati, keeldusid maksude maksmisest, raharendi tasumisest ja teo tegemisest. Samal ajal saatsid nad deputatsiooni Rootsi kuningale palvega lubada neil ära kolida Rootsi, kuna nad kõnelevad rootsi keelt. Nende allasurumiseks ja selleks, et neid sundida täitma nende kohustusi, on sinna komandeeritud väeüksus . . .»

Ka 1905. aasta ei möödunud Haapsalus ja selle ümbruses väljaastumisteta. Võitluse teravik suundus maal esmajoones mõisnike vastu, keda rahvas igipõliselt vihkas. Revolutsiooniline liikumine algas 1905. a. varakevadel. Haapsalu ümbruses toimusid streigid Taebla, Putkaste ja Väike-Lähtru mõisas. 1905. a. revolutsioon kiskus kaasa ka kreisikeskuse. Se ajal jõudis lõpule Keila—Haapsalu raudtee ehitamine. Raudtee ehitustööliste töö- ja palgatingimused olid rasked. Juunikuu keskel jätsid töölised raudtee ehitustöö seisma ja hakkasid streikima. Toimus massiline meeleavaldus linnavalitsuse hoone ees, kus ehituse ettevõtjad

pidasid läbirääkimisi samal ajal tööliste esindajatega. Hirmunud ettevõtjad tulid tööliste majanduslikele nõudmistele vastu ja streik lõpetati. Haapsalu ametivõimud palusid Tallinnast abi. Sealt saadetigi juba järgmisel päeval kohale ešelon sõjaväega.

Aasta lõpus arenes revolutsiooniline liikumine relvastatud ülestõusuks. Detsembris põletasid Haapsalu kreisi piirkonnas talupojad ja linnatöölised 4 päeva jooksul 20 mõisat, purustasid või põletasid 4 viinavabrikut ja kaks kroonu-viinapoodi. Mustsajale (mõisnike relvastatud salgad) saadeti abiks sõjaväge. Hulk inimesi tapeti, paljudele anti ihunuhtlust. Haapsalus tegutses karistussalk polkovnik Glembotski, maal leitnant Dobroljubovi juhatusel kuni 1906. a. jaanuarini.

«1917. aasta oktoobrikuu lõpul kogunes Haapsalu töörahvas Lossiaeda ja Turuplatsile (praegu Võidu väljak) miitingule, kus teiste hulgas kõnelesid Lepp ja Treifeld, kohalikud revolutsiooni juhtivad bolševikud. Rongkäigus liiguti punaste lippude ja muusika saatel raudteejaama. Miitingu ja rongkäigu peamisteks organiseerijateks olid ehitustöölised, keda oli rongkäigus üle saja. Haapsalu «kardavoid» põgenesid Paralepa metsa. Pärast rongkäiku organiseeriti tööliste, soldatite ja madruste nõukogu, kes hakkas juhtima linnaelu...» Selline on kohaliku ajalehe napp teade 1917. a. sündmustest Haapsalus.

Kui võimutsesid kapitalistid

Välismaiste jõudude abil kehtestati Eestis 20 aastaks kapitalistide võim. Haapsalust sai maakonnalinn (praeguse Haapsalu ja Märjamaa rajooni keskus).

Saksik ja väikekodanlik vaim elas Haapsalus edasi ka kodanliku valitsuse perioodil. Ometi ei lakanud siin marksismi ideede levik ja usk vabanemisse.

1921., 1922. ja 1923. aastal keelas Eesti kodanlaste valitsus terve hulga Töörahva Ühise Väerinde loomise eest võitlevate tööliste legaalsete ajalehtede väljaandmise. Ei Tallinnas ega mujal leidunud ühtki trükikoja omanikku, kes oleks julgenud lehte trükkida. Lõpuks leiti siiski väljapääs — Haapsalu. «Ainult selles linnas leidub kristlik trükikoja omanik, kes arvab, et tööliste raha mitte rohkem ei haise kui kurnajate oma, ja kes julgeb nuhkidele nina ees ukse kinni lüüa, kui need tulevad nõudma, et toimetuse käsikirjad nuhkpolitseile niisama päevapildistamiseks antakse, nagu seda tehti Weileri ja kamba trükikojas Tallinnas,» kirjutas Jaan Anvelt.

Nii sai jälle võimalikuks alates 2. detsembrist 1923. a. hakata välja andma Töörahva Ühise Väerinde ajalehte «Tööliste Lipp». Eesti revolutsionäär Hans Heidemann oli Haapsalus väljaantava tööliste ajalehe toimetajaks.

Kodanliku korra päevil oli marksistlik liikumine tugev Läänemaa Õpetajate Seminaris, mis asus Uuemõisas, kunagises piiskopimõisas ja mille kodanlikud võimumehed 1932. a. «punase vaimu» pärast sulgesid. 1930.—1932. aastani töötas siin illegaalne marksistlik ring. Ringis peeti referaatkoosolekuid, diskussioone, agiteeriti kaasõpilasi jne. 1931. aasta 1. mail peeti Uuemõisa raudtee ülekäigu kohal metsas lühimiiting, kus esines kõnega endine seminarist Otto Cher ja lauldi töölislaulu «Punane lipp». Üks õpilane heideti koolist välja ja asja uurimiseks moodustati komisjon, mis aga ringi liikmete üksmeelsuse tõttu midagi välja uurida ei suutnud. Seminarist on sirgunud paljugi Nõukogude Eesti silmapaistvaid ühiskonnategelasi.

Nagu tsaari ajal, elatusid Haapsalu elanikud ka kodanlikul ajal peamiselt rikastelt suvita-

jatelt saadud sissetulekutest. Kui Esimese maailmasõja ajal oli suvituselu täiesti vaibunud, siis 1919. a. elavnes see uuesti, tänu elanikkonnale. Riik abi ei andnud.

Eesti territooriumi väiksusest ja üldistest ebarahuldavatest sotsiaalsetest oludest tingituna ei saavutanud Haapsalu kodanlikul ajal enamikel aastatel ennesõjaaegset külastajate arvu ega evinud kuurordina niisugust kuulsust nagu varem. Kuurordis viibisid ainult koduja välismaised kapitalistid.

Suvitajate arv Haapsalus

1830. a. — 120	1875. a. — 2080
1840. a. — 269	1919. a. — 985
1850. a. — 952	1925. a. — 1722
1859. a. — 2036	1929. a. — 1710

Suvitajate arv Haapsalus viimastel aastatel enne töörahva võimuletulekut Eestis kõikus 2000 ümber. Neist ümmarguselt 25% olid välismaalased Soomest ja Rootsist.

Haapsalus tehti kodanlikul ajal küll mõningaid edusamme ravimeetodite arendamisel, suvituselu mugavamaks muutmisel ja linna välisilme kaunistamisel (oli see ju seotud teenimisvõimalusega), kuid see oli ka kõik. Majanduselus mingit pööret ei toimunud. Ei rajatud tööstusettevõtteid, põllumajandus kehvadel maalappidel kiratses endist viisi, kalurid, Haapsalu iidsed asukad, püüdsid kala ikka esiisade kombel...

Põline kalur A. Laupa räägib: «Esimese silgumõrra ehitasime 1926. aastal. Ühe 10—12-jalase mõrra jõudsin perega talve jooksul valmis teha. Mõrralina kudumiseks kedrati lõng vokiga linast või takust. Mõrraga püüdsime Haapsalu lahes — ning peab ütlema, et saak oli hea. Muret tekitas aga kalast lahtisaamine. Kevadel, räime kudemise ajal, oli pakkumine suurem nõudmisest, ning silgu hind läks niivõrd odavaks, et paaditäie kala eest sai päevase õli ja söögi raha.

Esimese paadimootori ostsime 1928. a. Pärnu «Seileri» mootoritehasest kolme pere peale kokku. Osteti

laenuga, millest viimase osa maksime alles 1941. a. nõukogude rahaga. Mäletan, et meie paadimootor oli Haapsalus kolmas...»

Tänapäeva ja tuleviku Haapsalu

Nõukogude korra ajal on kalurite elu Haapsalus tundmatuseni muutunud. Linna kalurid on koondunud Admiral Nahhimovi nimelisse kalurikolhoosi, mis kuulub vabariigi paremate kalurikolhooside hulka. Riigi abiga on nad muretsenud kümneid suuri mootorpaate, seisevnootasid ja väiketraale. Peale koduvete käiakse püügil Saaremaa ja Tallinna vetes ning Riia ja Matsalu lahes. 1959. a. sügisel läks kolhoosist esimene traallaev Atlandile heeringapüügile. Haapsalu kalurid on muutunud

Admiral Nahhimovi nim. kalurikolhoosi traallaev valmistub sõiduks Atlandile.

Traallaeva meeskond püügil.

jõukaks, enamikul on oma majad, raadioaparaadid, televiisorid, mootorrattad, autod jm.

Kuid mitte ainult linna kalurite elu pole võtnud teise ilme. Ka kõigil muudel aladel ei ole Haapsalu töötajate tänapäev ja homne kõr-

Kalurid vitsmõrdu kontrollimas.

vutatav sünge eilsega. Linnakese majanduses ei domineeri enam suvitajatelt-puhkajatelt saadavad tulud.

Kodanlikul ajal Haapsalus märkimisväärseid tööstusettevõtteid polnud. Nüüd on siin suur kalakombinaat oma konservitööstusega, mille tooteid võime näha müügil nii oma kui ka vennasvabariikide kalakauplustes, kalasoolamistööstustega, hästi mehhaniseeritud kalavastuvõtupunktidega jne. Veelgi võimsamaks muutus kombinaat 1960. aastal valminud 300-tonnise mahutavusega külmutushoone käikulaskmisega, mis kõrvaldas konservitööstuse töös sesoonsuse, ja uue moodsa konservitsehhi püstitamisega. Kalakombinaat varustab kevadpüügihooajal värske kalaga isegi Moskvat, kuhu külmutusrongid veavad kümneid ja sadu tonne räimi.

Kalakombinaadi kõrval on suuremaks tööstusettevõtteks veel Lääne-Nigula Võitööstus, mille tooteid eksporditakse Tšehhoslovakkiasse, Saksa Demokraatlikku Vabariiki ja Inglismaale.

Üheks omapärasemaks tööstuseks on Haapsalus šenillitööstus, mis allub rajooni suurimale ettevõttele — tööstuskombinaadile «Haapsalu». Ka kodanlikul ajal eksisteeris šenillitööstus, kuid tollal ainult käsitööndusliku ettevõttena. Nõukogude korra ajal on tööstus läbi teinud suure arengu. Paari-kolme omakonstrueeritud telje ja mõne töölisega ettevõttest on saanud hästi mehhaniseeritud tööstus, mille toodangut tarvitatakse kogu Nõukogudemaal. Võrreldes 1946. aastaga, mil šenillriiet hakkas valmistama kohalik kombinaat, on toodanguhulk kasvanud kümnekordseks. 1957. a. koliti uude, suurde ja moodsasse tootmishoonesse, kuhu monteeriti Moskvast toodud senistest poole laiemad teljed. Hakati valmistama šenillist põranda- ja seinavaipu, laste rannamantleid ja kardinaid. Toodangu hulk kasvas aastas enam kui 10 000 meetri võrra. Praegu laiendatakse kudumistööstust veelgi. Toodangu hulk kasvab ka 1961. aastal.

Nimetatud suuremate tööstusettevõtete kõrval on Haapsalus veel kümmekond mitmesugust väiksemat, nagu ahjupotitööstus, õmblustööstused jne., millel on arenguks suuri perspektiive.

Kuigi Haapsalu tööstus on vabariigi tähtsamate tööstusrajoonidega võrreldes lapsekingades, areneb see siiski jõudsalt. Pärastsõjaaegne tööstustoodang ületati juba 1951. a. 6-kordselt. Kui 1952.—1958. a. tööstuse kogutoodangu juurdekasv oli 31 miljonit rubla, siis aastail 1959—1965 moodustab see 50 miljonit rubla.

Aastakümneid on Haapsalus valulapseks olnud linna vesivarustuse ja kanalisatsiooni-

Senillitööstuse hoone.

võrgu puudumine. Seda on nüüd hakatud rajama.

Haapsalu on ehitustellinguis. Nii palju kui nõukogude korra ajal, eriti aga viimastel aastatel, ei ole siin kunagi ehitatud. Hulk väikesi ja suuri tööstushooneid on juba valminud (kudumistööstus, elutarbelise teenindamise paviljon, leivakombinaat jne.), palju on valmimas (180 kohaga saun ja pesumaja, ehituskontori tootmisbaas, pumbamaja jne.).

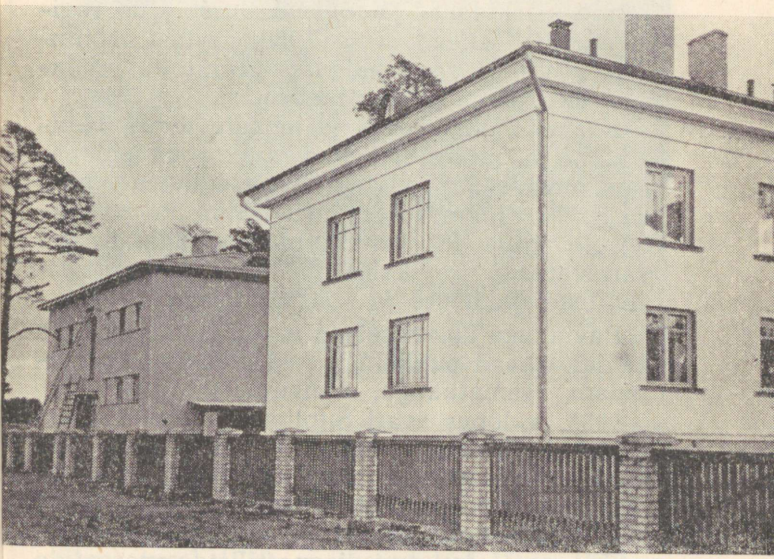
Individuaalelamuid on pärast sõda Haapsalus ehitatud ligi 400. Nende omanikeks on töölised, kooliõpetajad, kalurid jt. Tänavaid, nagu Sireli, Saare, Põllu, Staadioni jne., varem ei tuntud. Nüüd moodustavad uued tänavad uusi linnaosi.

Kui möödunud sajandi viiekümnendail aastail lõppes linn Aki kõrtsi (hoone rajooni universaalkaupluse vastas), Krahviaia (piiras

praegust rajoonihaiglat) ja Tori kõrtsiga (hoone Komsomoli tänava alguses) ning kodanlikul ajal oli hõredasti asustatud Randsalu sillast Tallinn—Lihula maantee hargnemiskohani ja sealt raudteejaamani, siis nüüd ulatuvad uute elumajade ja tööstuste read Uuemõisani, Troi väljakuni ja Kiltsi keskuseni.

Linna kasvutempot iseloomustavad järgmised suhted. Haapsalu sai linna õigused 1279. a. Aastaks 1884, s. o. 605 aastaga oli praeguse hoonestatud maa-alaga ja hoonete pindalaga võrreldes välja ehitatud $^1/_3$ linna. 1884. aastast kuni 1947. aastani, s. o. 63 aastaga $^1/_3$ ja 1947. aastast kuni 1958. aastani, s. o. 11 aastaga $^1/_3$.

Haapsalu linna nüüdne elanikkond, ümmarguselt 8000 inimest, ei elatu enam suvitajate, puhkajate ja sanatooriumisviibijate arvel. Enam ei pea elanikkond kuurordi ja linna arendamiseks raha oma taskust maksma. Ometi

Töötajate uued elamud Pargi tänavas.

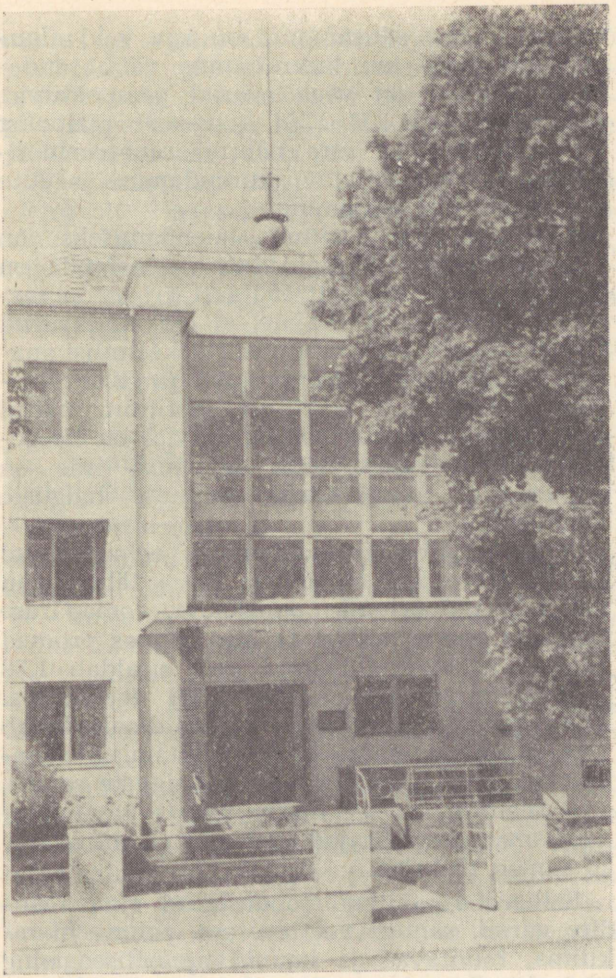
on nõukogude korra ajal Haapsalu ka kui kuurortlinn teinud märgatavaid edusamme, tänu riigi abile.

1956. aastal avati siin mao- ja sooltehaiguste sanatoorium. Praeguses sanatooriumis, mille nõukogude kord andis tööliste, töötava talurahva ja intelligentsi käsutusse, puhkavad ja ravivad end igal aastal 2200 töötajat kõigist meie maa paikadest: Moskvast, Leningradist, Kiievist, isegi kaugelt Vladivostokist ja Sahhalinilt. Ravialuste eest hoolitseb asjatundlik meditsiinipersonal: 6—7 arsti, paarkümmend meditsiiniõde, sanitar ja mitmesuguseid teisi spetsialiste. Viiakse läbi rangelt individuaalne ravikuur muda kui peamise ravivahendiga, elektri- ja parafiinraviga, ravikehakultuuriga, kliimaraviga, massaažiga, mitmekesise dieetmenüüga ja mineraalveega. 1959. a. sügisel hakati kasutama nn. vanniravi. Patsiendid saavad hapniku- ja männiekstraktvanne, tsirkulaar- ja tõusvat dušši. Uue ravimeetodina rakendatakse 1959. aastast mõningate mao- ja sooltehaiguste puhul ka mudaekstrakti kohalikke aplikatsioone.

Haiguste uurimiseks ja haigete tervendamiseks on sanatooriumil oma ravikorpus, elektriravi, massaaži, röntgeni, protseduuride ning elektrokardiograafia kabinet, kliiniline ja bakterioloogiline laboratoorium jne. Igal aastal varustatakse ravikabinette uusimate meditsiiniliste seadmete ja aparaatidega.

Ravialuste kasutuses on kauni Haapsalu lahe kaldal asuvad puhkekorpused, kuursaal, paadisadam, raamatukogu, mänguplatsid jne.

1958. a. lõpus avati Supluse tänavas ümberehitatud hoones vabariigis ainulaadne 50 kohaga poliomüeliidi tüsistuste järelravi sanatoorium, kus ravitakse tasuta 3—16-aastasi lapsi. Lastesanatoorium on varustatud uusimate ravi- ja ravi-diagnostiliste aparaatide ning seadmetega.

Sanatooriumi peakorpuse sissekäik.

Haapsalu sanatooriumi tööd iseloomustab puhkekodude ja sanatooriumide vabariiklikul ülevaatusel 1958. a. saavutatud II ja 1959. a. I koht.

Seni tehtud edusammud on aga vaid alguseks Haapsalu kui kuurortlinna väljaarendamisel, milleks on väga avarad perspektiivid, eriti pärast NLKP XXI kongressi ajaloolist otsust, milles on ette nähtud sanatooriumikohtade arvu märgatav suurendamine ja uute sanatooriumide ehitamine.

Eeldused sanatooriumi laiendamiseks on soodsad. Kuigi Haapsalu lahe tervismuda on kasutatud ümmarguselt 150 aastat ja seda veetakse ka Pärnu ja mujale, ei ole mudavarud lahest vähenenud. Üks viimaseid keemilisi analüüse, mille tegi Füsioteraapia ja Kuurortoloogia Teadusliku Uurimise Instituut, näitas veel kord, et Haapsalu lahe mudal on kõrgeväärtuslikke ravitoimelisi omadusi, mis on tunnistatud efektiivseteks mitmete haiguste ravimisel.

1958. a. viibis Haapsalus üks eelnimetatud instituudi teaduslik töötaja. Tema tähelepanu juhiti sanatooriumi puurkaevu omapärase maitsega veele, millest ta ära minnes proovid kaasa võttis. Analüüsitud vesi sisaldab 1,78 grammi mineraalsooli ühe liitri vee kohta. Kuna juba 1 grammi soola sisaldavus lubab vett lugeda mineraalseks, soovitatakse sanatooriumi vett kasutada rea maohaiguste raviks, eriti seetõttu, et vee mitmesuguste ravitoimeliste omaduste näitajad ületavad essentuki nr. 20 samad näitajad.

Sellised rikkalikud looduslikud ravivahendite varud, samuti veetlev laht, pehme merekliima, huvitavad ja kaunid ajaloolised ning looduslikud vaatamisväärsused räägivad Haapsalu kui kuurortlinna kasuks. Ning selle suurejooneline arendamine on edaspidi ka plaanis. Juba 1961. aasta I poolel kavatsetakse avada 50 kohaga uus korpus poliomüeliidi tüsistuste järelraviks täiskasvanutele. Lähemail aastail on ette nähtud ehitada Tšaikovski puiestee taga asuvale vabale maa-alale uus

muda- ja vesiravila läbilaskevõimsusega 500 protseduuri päevas, mehhaaniline mudaammutaja ning püstitada 150 kohaga elamiskorpus. Rajatakse uusi haljasalasid, korrastatakse ja kaunistatakse randa jne.

Hästisisustatud suure vesi- ja mudaravila olemasolu Haapsalus võimaldab ravida mitte ainult haigeid, kes tulevad siia tuusikutega, vaid ka haigeid ravikaardiga, mida võib sanatoorse kaardi järgi välja anda sanatooriumis kohapeal.

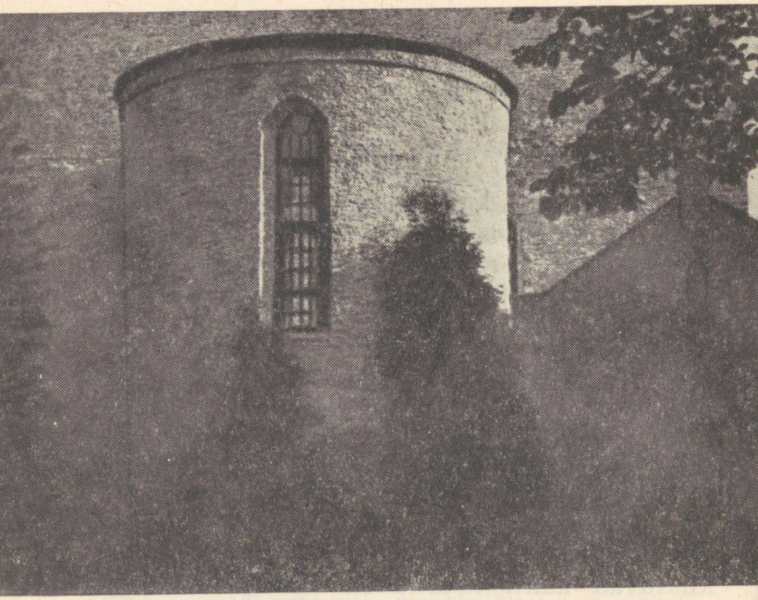
KUHU MINNA, MIDA VAADATA

Tutvunud põgusalt Haapsalu geograafia, ajaloo, kuurordi- ja majanduseluga, huvitavad turisti linna vaatamisväärsused.

Vaatamisväärsus nr. 1

on Haapsalu keskaegse lossi varemed, mis kuuluvad kahtlemata Eesti silmapaistvamate ja tuntumate ajalooliste mälestusmärkide hulka. Linna saabujale, tulgu ta maa või mere poolt, paistab juba kaugelt silma lossi müüristiku siluett kõrge sihvaka torniga. Vaatamata lossi juures aegade jooksul toimunud suurtele purustustele, on säilinud enamik põhitähtsusega müüristikust, mis pakub ka sellisena maalilist vaatepilti ning on väärtuslikuks uurimisobjektiks teadlastele-muinsuseuurijaile. Varemete salapäraste keldrite ja tornide ümber on rahvaluule põiminud hulga legende, millest laialdasemalt tuntum ja levinum on legend «Valgest daamist».

Ajal, mil lossi valitses Saaremaa piiskop ja kõik toomhärrad elasid kloostri rangete seaduste järgi, oli lossi müüride vahele keelatud tuua naisterahvaid. Üks toomhärradest ei allunud seadusele. Ta armastas lihtsat ja nägusat külaneidu, kelle ta salaja kooripoisi riietes lossi tõi. See jäi kauaks ajaks saladusse, kuni üks kade munk asjast piiskopile teatas. Kui toomhärrad kirikus palusid, laskis piiskop poisikspeetu ruumid ootamatult läbi otsida. Kooripoisi asemel leiti sealt sale ja kahvatu neiu...

«Valge daam».

Toomkapiitel kutsuti kokku ja ränga üleastumise pärast otsustati toomhärra surnuks näljutada, tütarlaps aga müüriti ehituseloleva kirikukabeli seina sisse. Õnnetule anti tükk leiba ja kruusike veega ning ümbritseti kiiresti müürikividega. Ainult lühikest aega kuuldus tema ahastavaid kaebeid, kuid pärast seda võib näha augustikuu keskpaiku kuuvalgetel öödel kabeli aknast neiu valget siluetti... Nii räägib legend. — Aga tegelikult?

Augustiöödel täiskuu aegu, mil kuul on eriline madal asend (8.—20. august), paistab ta ristimiskambri idapoolsest aknast sisse, joonistades gooti stiilis ehitatud akna kujutise vastasolevale lubjatud seinale sihvaka salapärase neitsi kujulise valge siluetina. Viimane peegeldub lõunapoolsest aknast vaatajaile, kes asuvad selle akna vastas oleval kindluse sisevallil või valli nõlvakul.

Kuid «valge daam» pole lossis kaugeltki ainuke vaatamisväärsus. Iga Haapsalu külastaja, kes lossiga tutvub, tunneb huvi säilinud hoonete, nende otstarbe, ehitusaja jne. vastu.

Ent lossi külastaja ei tohi unustada, et Egiptuse püramiide ei ehitanud vaaraod ja et Colosseumi ei püstitanud Rooma imperaatorid. Ka Haapsalu loss ei kerkinud saksa röövvallutajate, vaid meie esivanemate kätetööna. Eesti orjastatud rahvas, talupojad, ongi selle 400 aastat kindluse ja eluruumina kasutusel olnud hiigelehituse ehitajad-loojad.

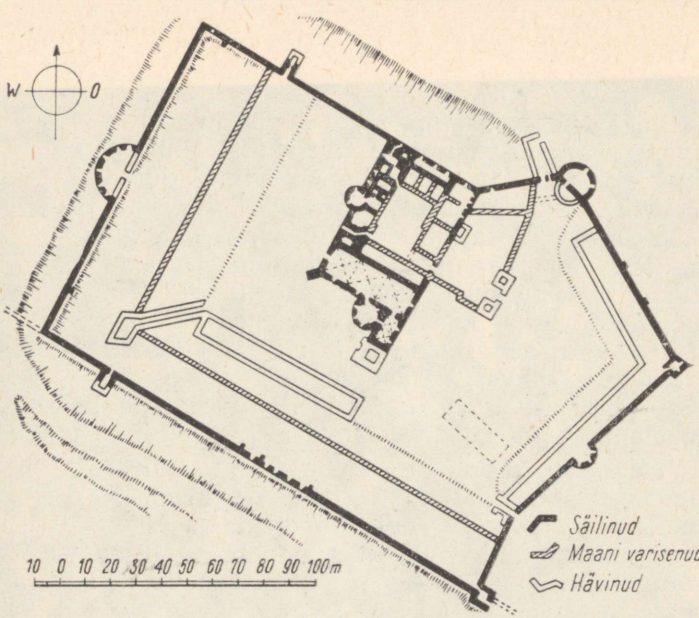
Vaatamata sellele et lossist on säilinud ainult üksikud hooned ja hoonete jäänused, imetleme praegugi endise toomkiriku sisemist ranget ja vormikaunist monumentaalset arhitektuuri, ehitiste võlvkonstruktsioone, nende kauneid proportsioone, töö kvaliteeti. Võib öelda, et Haapsalu lossi näol on feodalismi perioodi töörahvas endale teadmatult ja tahtmatult püstitanud jäädava monumendi.

Et Haapsalu lossi vanimast teadaolevast säilinud plaanist (valmis 1625. a.) ei ole Eesti NSV-s koopiat, tuleb lossi järkjärgulist valmimist ja ruumide asetust jälgida plaani järgi, mille valmistas 1683. a. (mil juba osa hooneid oli hävinenud) rootsi fortifikatsiooniohvitser Samuel Waxelberg.

Lossi projekti valmistajad olid tsistertslaste mungaordu arhitektid.

Silmitsedes plaani näeme, et loss koosnes kolmest kaitsevööndist: 1) väikesest linnusest, 2) selle juurde kuuluvast väikesest eellinnusest ja 3) nn. suurest linnusest. Liivi sõja ajal moodustati veel eriline kaitsepositsioon lossi siseõues.

Lossi tuumikuks oli väike linnus, mis on lossi vanimaks osaks. Ta valmis üldjoontes 1279. a. ning oli määratud piiskopi, toomkapiitli ja rohkearvulise vaimulikkonna ühiselamuks. Eluruumina oli ta kasutusel veel XVII

Lossi plaan aastast 1683.

sajandil. Väike linnus kujutas endast piklikku, täisnurksesse siseõue grupeeritud suletud hooneteblokki, mille iga tiib kaitses ühte lossi külge. Väike loss ühes siseõuega võttis enda alla umbes 2400 m^2 suuruse pindala. Lossi tähtsamaks osaks oli lõunatiival asuv piiskoplik peakirik — toomkirik ühes selle juurde kuuluva ristimiskabeli ja käärkambriga, mis on hästi säilinud.

Peale Tallinna ja Tartu omaaegsete katoliku piiskopi residentside, mida meenutavad veel tänapäevani kõigile tuntud Tallinna Toompea ühes säilinud toomkirikuga ja Tartu Toome ühes sealse vägeva toomkiriku varemetega, oli kolmandaks Eesti territooriumil asunud katolikuaegseks toomkirikuks Saaremaa piiskopkonna katedraal Haapsalus, mis on ealt vanimaid kirikuid Eestis.

Kirik, mis oli kindluse üheks osaks, ei täitnud ainuüksi kultuslikke ülesandeid, vaid

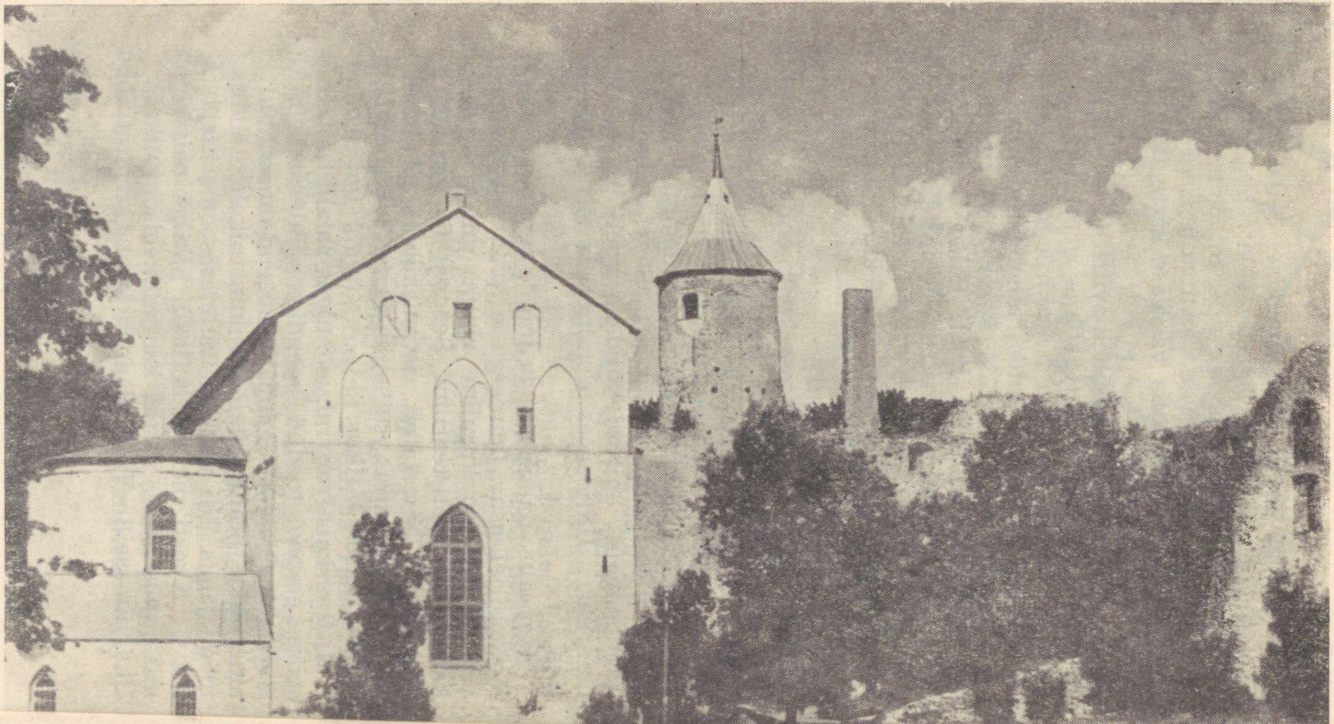
tarbe korral ka kaitsefunktsioone. Seda tõendab kiriku põhjamüüris asuv salatrepp, mille kaudu pääses kiriku pööningule. Siit võis avaldada ründajaile tugevat vastupanu isegi siis, kui kirikuruum oli juba vaenlase kätte langenud.

Kirik kujutab endast ühelöövilist (ühest suurest ruumist koosnevat) kolme gooti võlviga kaetud ruumi. Haapsalu toomkirik on arhitektuuriliselt mitmes suhtes tähelepanuväärne. Oma mõõtmetelt (40×12×15) on ta suurimaks ühelööviliseks kirikuks kogu Põhja-Euroopas. Ta on oma võlvide konstruktsioonilt, arvestades tolleaegseid ehitustingimusi, imetlusväärseks ehitustehniliseks saavutuseks. Tolleaegse töö kvaliteeti tõendab kiriku haruldane vastupidavus ajahambale.

Ajal, mil Haapsalu toomkirik ehitati, hakkas gooti stiil välja tõrjuma seni valitsenud romaani stiili. Haapsalu toomkirik on selle protsessi üheks silmapaistvamaks stiiliajalooliseks näiteks. Ta võlvides ja akendes on rakendatud juba gooti teravkaart. Seevastu püsib kaunistavais ehitusdetailides veel romaani ümarkaar. Üldjoontes domineerib siiski gootika.

Haapsalu toomkirikuga oli otseselt seotud lõunaküljel asuv ümmargune avar ristvõlviga varustatud tornikujuline ruum, nn. ristimiskabel ehk baptisteerium. See valmis kirikuga üheaegselt. Nimetatud ristimiskabel on ainulaadne Baltikumis, sellist ei esine erikabelina üheski teises kirikus.

Ristimiskabel on rahva hulgas laialt tuntud seoses eespool toodud legendiga «Valgest neitsist» ehk «Valgest daamist». Legend on andnud ainestikku luuletajatele ja kunstnikele nende tööde jaoks. Nii näiteks luuletas soome kirjanik L. Kyosti pikema ballaadi «Valge neitsi», mis ilmus 1930. aastal ka eestikeelses tõlkes. Üks viimaseid «Valge daami» kohta kirjutatud

töid on H. Reinopi Haapsalus käsikirjaliselt levinud «Ballaad Valgest neitsist».

Teine kiriku lõunaküljel tänini säilinud ehitis oli käärkamber. See oli preestritele määratud riietehoiuruum, kus nad enne teenistusse asumist eeskirjade kohaselt ümber riietusid uhketesse brokaattikandiga rõivastesse.

Nagu plaanilt näeme, asus varem käärkambri vahetus läheduses neljatahuline hoone, endine kellatorn, mis Liivi sõja ajal 1563. a. ja 1581. a. rootslaste pommitamise läbi tugevasti kannatada sai ja mis XVII sajandil varisemisohu tõttu lammutati.

Väikese linnuse läänepoolsel küljel asub lossi endine vahitorn, mis on 38 m kõrge. Kellatorniks sai see XVII sajandil, pärast algupärase kellatorni lammutamist ja uute kirikukellade muretsemist. Tornist avaneb suurepärane vaade ümbrusele — merele ja maale. Torn on neljakorruseline. 1664. a. oli tornil vaskkiiver, mis hävis 1688. a. tulekahjus. Arhitektuuriliselt on torn väga huvitav ja märkimisväärne ehitis. See on Haapsalu lossi vanimaid ehitisi, mis valmis koos kirikuga. Tähelepanu äratab hoolikalt ehitatud keerdtrepistik, mis on valmistatud kohalikest paeplaatidest. Torn on poolitatud kaheks osaks. Alumisele kahele korrusele pääseb torni jalamil oleva sissekäigu, kahele ülemisele teist külgteed kaudu. Sellisena võis torn avaldada vastupanu ka juhul, kui kogu loss ja alumised korrused olid juba vaenlaste kätte langenud. Tornis olevad ruumid olid köetavad. Torni kõrval seisab juba aastasadu peen kõrge korsten, mis olevat kuulunud lossi köögile.

Kogu väikese lossi ülejäänud läänetiib, mis on hävinenud, oli omal ajal mitmesuguste administratsiooni ja majandusruumide all, nagu nn. kapiitlisaal (koosolekusaal), köök jne.

Lossipark.

Siin keldrites oli ka piina- ja vangikamber, kuhu heideti neid, keda kahtlustati ketserluses, nõidumises või süüdistati vastuhakkamises ilmalikule ja kiriklikule võimule.

Ka väikese linnuse põhja- ja idatiib on aegade jooksul hävinenud.

Põhjatiiva tähtsamaiks teadaolevaiks ruumideks olid ühine söögisaal, piiskopi elamu ja nn. kuningatuba (võõrastetuba), mida külastanud 1351. a. Rootsi kuningas.

Idapoolses küljes, millest on kõige vähem säilinud, asus magamissaal ja toomkooli (esimene teade sellest koolist 1280. a., viimane 1523. a.) klassitoad.

Väikese linnuse juures võiks veel tähelepanu pöörata kõrgele gooti stiilis väravale, mis on suhteliselt üsna hilise päritoluga. See murti müüri alles läinud sajandi 70-ndatel aastatel, et hõlbustada lossis liikumist.

Ammu on kadunud peahoone (väikese linnuse) idapoolset külge (sissekäiku) kaitsev väike eellinnus, mis ehitati lõplikult valmis umbes 1400. aasta paiku.

Väikest linnust piiras läänest ja lõunast suur eellinnus («suur linnus»), mis koosnes algul muldvallist ja puuseinast. Feodaalide omavahelises tülis põletati see 1383. a. maha ja asendati peagi uue, tugeva, kõrge (12 m) ning tornidega varustatud praeguse kivimüüriga. XVI sajandil pikendati suure linnuse müüre, nii et lossi peahoone oli ka ida poolt tugevasti kaitstud.

Suure linnuse esialgne müür algab peahoone põhjamüürist, suundub läände — Võidu tänava nurgani ning siit täisnurkselt lõunasse. Praeguse apteegi nr. 33 kohal oli põhjamüüril kõrge nelinurkne torn ühes väljatungiväravaga. Torni nimetati Seiertorniks e. Osutitorniks, mis tõenäoliselt täitis kunagi ka majaka ülesandeid, näidates laevadele teed sadamasse

(praeguse Tšaikovski tänava lõpus). Seiertorn lammutati XIX sajandi 80-ndail aastail ja omandas praeguse madala kuju.

Suure linnuse läänemüüri pikkus on 152 meetrit ja ta kulgeb rööbiti Võidu tänavaga. Müüri keskpaigas asub praegu poolümar kahuritorn, mille läbimõõt on 15 meetrit. Seda nimetati 1683. a. plaanil Kodaniketorniks. Ehitatud on torn umbes XVI sajandi algul.

Praeguse Kalda ja Võidu tänava ristumiskohal suundub läänemüür täisnurkselt itta, moodustades suure linnuse lõunapoolse külje. See on lossi pikim müür. XVI sajandil ehitatud suure eellinnuse lõunamüür lõppes umbes väikese linnuse kohal, nagu seda tõendab järsk säilinud müürinurk. Arvatakse, et tookordne kivilinnuse müür pöördus siit järsu nurga all põhja suunas, vastu endist kellatorni.

XVI sajandil ehitati suure linnuse idapoolne osa, mis ümbritseb praegust lossi spordiväljakut ja endist rüütlite turniirideplatsi ning kus kaasajal peetakse kõik suuremad rahvapeod. Ehitustöid alustas piiskop Johannes III Orgase koadjuutor (piiskopi abiline) ja pärastine piiskop Johannes IV Kievel (1515.—1527. a.).

Samal ajal ehitati ka kõik 3 suurt ümmargust suurtükitorni ja 2 linnuse väravat (ka praegune).

Lossi peavärav, mis suundus linna, oli sel ajal tugevasti kindlustatud. Värava ees oli omakorda väike eelkindlustus ja kraav, mis pole säilinud. Väraval oli kaks sissekäiku. Laiem oli määratud ratsanikele ja vooridele, kitsam jalakäijatele. Sissekäike võis sulgeda tõstesildade abil. Väravate praegune kuju pärineb XVIII sajandist, mil endised sissekäigud tublisti ümber tehti, et hõlbustada vooride liikumist. Värava kohal on säilinud kaks omapärast nn. piginukki. Nende kaudu võis ründajaile kaela kallata keeva vett, pigi või tõrva. Peale selle oli iga piginukk varustatud võtmekuju-

TRU Raamatukogu

lise laskepiluga harkpüsside (arkebuuside) jaoks.

Värava kohal köidab tähelepanu omapärane vapp, mis on raiutud nelinurksele paekivitahvlile. Sellel on kujutatud mitra (piiskopimüts) ja tema ilmaliku ja vaimuliku võimu sümbolid: mõõk ja piiskopikepp. Mitra all asub kahe kilbi kujutis. Vapp on piiskopkonna ja piiskopi isikliku vapi ehk õuemärgi kombinatsioon. Selle vapi laskis linnuse värava kohale asetada Johannes IV Kievel 1515. a. lossi ümberehitustööde lõpetamise tähistamiseks.

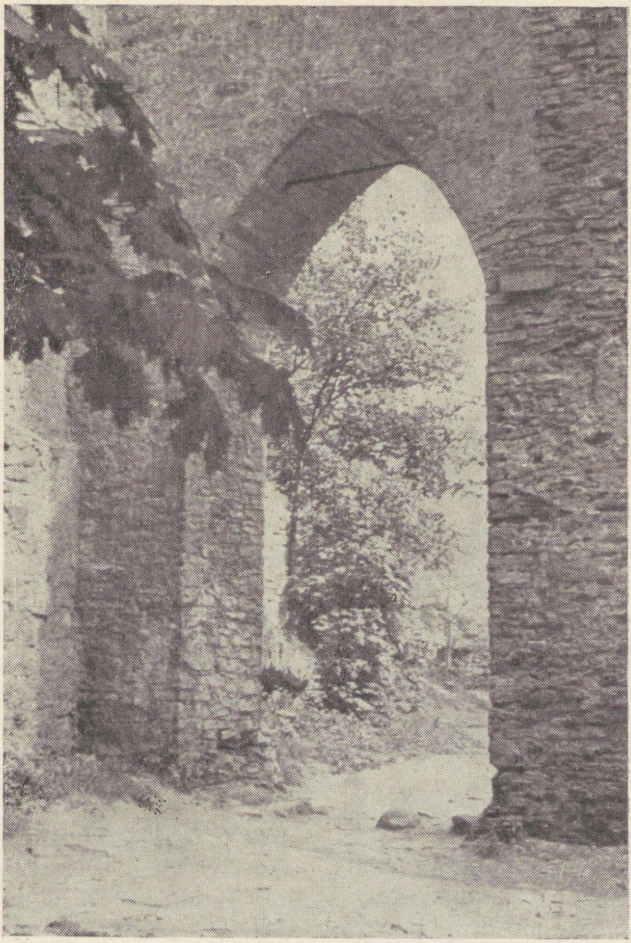
Värava kaitsevõime tugevdamiseks ehitati ka vägev ümmargune väravatorn. Võidu väljakult vaadatuna meenutab see kujult Tallinna Paksu Margareetat. Erinevalt teistest lossi suurtükitornidest oli väravatorn iseseisvaks suletud kaitsetorniks, millest tarbe korral sai võtta tule alla ka lossi siseõue.

Väravatorni juurest algab XVI sajandil ehitatud rinnatisega varustatud müür, mis ulatub nelinurkse nurgatornini ja pöördub siit lõuna suunas. Nurgatorn on varustatud 6 laskeavaga harkpüsside jaoks.

Idapoolse eellinnuse müüri kaitseks ehitati XVI sajandil lahtine suurtükitorn, mille läbimõõt on 6 m. Tornil oli varem 2 korrust, 3 suurtükiava igal korrusel. Praegu on torni ette ehitatud laululava. Torni nimetuseks on 1683. a. plaanil «Aia rundeliin» (XVII saj. oli torni taga aed). See praegune linnaaed on vanimaid viljapuu-, marja- ja juurviljaaedu Eestis.

Aiatorni ülesandeks oli kaitsta lossi idakülge maa poolt korraldatavate rünnakute vastu. Kunagi pääses aiaväravast (aiatorni ja nn. põllutorni vahel) aeda, kustkaudu võis pääseda põllutorni (lossi kagunurgas) läbides otse maale ja alustada teekonda Tallinna või Pärnu, läbimata linna. See värav on kinni müüritud.

Omaette probleemiks on suure linnuse müü-

Värav väikese linnuse läänemüüris.

ridega paralleelselt kulgevate muldvallide (praegused kõrgemad kõnniteed) ehitamisaja ja -vajaduse küsimus. Tõenäoline on, et need ehitati XVI sajandil Liivi sõja ajal. See sundis ehitajaid, kes kartsid kallaletungi, kiirustama

ja püstitama muldvalle, sest vanade müüride võimsusse suurtükitule vastu enam õiget usku polnud. Võib öelda, et vallid püstitati 1560.— 1575. a. vahel.

Selline on üldpilt 803,4 meetri pikkuse müüriga ja 38 220-ruutmeetrise (umb. 4 ha) siseõuega Haapsalu lossist. Varemeiks muutus loss järk-järgult pärast 1688. aasta 23. märtsi erakordselt tormist ööd, mil teadmata põhjusel tekkinud tulekahju haaras kogu hoonestiku ja levis ka väljapoole müüre linnamajadele. Hommikul pani tihe lumesadu tulele piiri.

Tookord suudeti korda seada kirik. Samuti parandati ära endine valvetorn, kuhu paigutati 2 kella, millest üks valati kolme tullejäänud kella materjalist. 1689. a. olid kõik parandused lõpetatud, mille tähistamiseks asetati sama aastaarvu kandev tuulelipp torni tippu, kus see on praegugi.

Pärast tulekahju ja rasket Põhjasõda tabas 1726. aastal vana toomkirikut tugev torm, mis kiskus kirikul katuse maha... Loss lagunes. Alles 1870. a. jõuti niikaugele, et võeti ette esimesi samme selle silmapaistva keskaegse arhitektuurimälestise kaitseks. Määrati komisjon, kelle teeneks on, et kirikule ehitati ajutine laudkatus.

Tegeliku kaitse alla võeti loss alles meie päevil, sest ainult sotsialistliku ühiskonna tingimustes hinnatakse ainulaadsete muististe suurt väärtust ja pannakse rõhku nende säilitamisele. 1950. a. tehti ristimiskabelile ja käärkambrile uus katus. Viimasele pandi ette aknaraamid ja klaasid. Paar aastat hiljem remonditi lossi torn kapitaalselt: pandi uus katus, ülemine platvorm uuendati, aknad varustati luukidega, torni sissekäik uksega jne. 1959. a. alustati lossi müüride konserveerimist, mis kogu ulatuses ei toimu ühe, vaid mitme aasta vältel. Konserveerimise programm näeb ette võsa kõrvaldamist müüri vahetust lähedusest,

Ka talvel on pargis ilus.

taimestiku kõrvaldamist müüride vuukidest ja pragudest. Müüridel kinnitatakse kõik lahtised kivid ja müüripealne kaetakse kuni 6 cm paksuse tsementkattega. Kavas on korrastada magamissaali, toomkooli ja piiskopielamu müürid. Tehakse korda ka trepp piiskopielamusse ja keldrid lossikiriku kõrval ning Seiertorn rünnakuväravaga.

Õppisime eespool Haapsalu lossi tundma kui ajaloolist mälestusmärki. Selle kõrval pakub loss huvi ka igale loodusesõbrale siin esinevate rohkete linnuliikide kui ka isendite arvu poolest.

Elutute lossimüüride alalisteks asukateks on kaelushakk, kaelustuvi, kodu- ja põldvarblane. Rändlindudest kasutavad lossimüüre piirpääsukesed ja väledajalgsed linavästrikud.

Varakevadest peale leiame lossipargist puudel ja maas pesitsemas rasvatihaseid, puukoristajaid, sini- ja sootihaseid, porre ning punapugulisi leevikesi. Arvukalt pesitseb pargipuudel värviküllaseid metsvinte, kelle kaikuvat kõlavat laulu kuuleme pargis kõige sagedamini. Väga värvirikas on ka ohakalind, kelle trillereid kostab kõrgematest puuvõradest. Rände ajal võime kaunikõlaliste laulikute — mustpea ja aedpõõsalinnu — toredat laulu kuulda päikesepaistelistel kevadhommikutel. Ka salu- ja väikelehelind ehk tsilk-tsolk ning aedlepalind on lossipargi laulikute peres oma kõlava häälega igal kevadel esindatud. Samasugused ajutised rändelaulikud on igal kevadel veel väike ja pruunselg-põõsalind, käosulane, väänkael, vainu-, hall- ja musträstas, rohelehelind ja paljud, paljud teised...

Vähe leidub kohti, kus nii piiratud maa-alal üle 30 linnuliigi mitmesaja isendiga endale sobiva asukoha on leidnud. Eriti mõjuva mulje saame lossipargist varajastel kaunitel kevadhommikutel, kui pärale on jõudnud kõik rändlinnud. Siis leiame ühed siin poegi toit-

mas, teised haudumas, kolmandad pesi ehitamas, neljandad laule laksutamas. Õigusega peaksime nimetama Haapsalu lossi koos pargiga elavaks lindude muuseumiks. Kõik need linnud oma värvilise kuue ja rõõmsa ning kõlava lauluga ilustavad ümbrust ja pakuvad lossi külastajaile suurt esteetilist naudingut.

Lossipargis veedetud päevaga jääb rahule nõudlikumgi matkaja isegi talvel, mil lossi müüre ja iidsete puude vägevaid kroone ehib säravvalge lumevaip, kui kunagisele rüütlite turniirideplatsile rajatud liuväljal suviste spordivõistluste asemel võib näha kihutamas kargest õhust punetavate nägudega töötajaid ja puhkuselviibijaid.

*

Matka mööda linna alustame vana-linna tsentrumist — lossi värava esisel asetsevalt Võidu väljakult, endiselt turuplatsilt, mis on Haapsalu vanimaks ja oli tähtsamaks linnaosaks, tema hälliks ja majanduslikuks keskuseks keskajal ja kapitalismi perioodil. Esimesed kaupmehed ja käsitöölised asusid just turu ümbrusse. Linna kasvades siirdusid tänavad mitmesse suunda laiali. Keskaegne tänavatevõrk linna vanemas osas on säilinud tänapäevani peaaegu endisena.

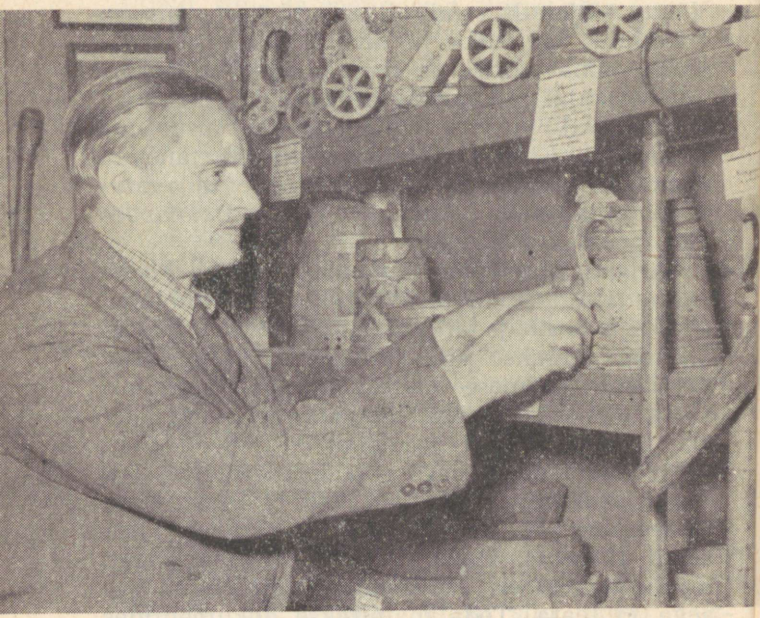
Väljaku ääres põliste puude all asub koduloomuuseum, mida ükski ekskursant, puhkaja, turist ja matkaja ei jäta külastamata. Haruldustest hoitakse siin näiteks Fr. Schillerile püstitatud esimese mälestussamba originaalalust, mis seisis endisel Läänemaal Puhtu pargis, ja palju muud huvitavat.

Muuseum oli kunagine raekoda (olemasolev hoone on ehitatud 1767. a.). Selle lähedal näeme apteeki nr. 32, nn. vana-apteeki, mis on ehitatud 1772. a. Otse koduloomuuseumi taga Kooli tänaval on Jaani kirik, mille ehitamisaega ei teata. Teda mainitakse dokumentides

juba 1524. a. Arvatakse, et see oli varem kaupmeestele aidaks, sest kiriku altar on tavalise idapoolse külje asemel lõunas. Esimene torn ehitati vanale aidale 1690. a., praegune 1856. a. Kirikus on silmapaistvaid barokkstiilis kunstiteoseid. Eriti tuntud on kivist raiutud altaripealne, kohaliku kiviraidur-meistri Joachim Winteri töö 1630. a. ning 1709. a. valminud kantsel, mille valmistas Pärnu puunikerdaja Friedrich Weiss.

Nüüd läheme Kooli tänavalt Komsomoli tänavale. Pöördunud paremale ja möödunud vanast Tori kõrtsist, suundume mere äärde, nn. Aafrika kaldale. Üle sopilise, luhtmadalike ja rohulaidudega täidetud nn. Tagalahe näeme

Koduloomuuseumi teaduslik töötaja L. Randre eksponaate korrastamas.

«Ristimiskivi» koduloomuuseumis. Kiviraiuja Joachim Winteri töö.

kaugelt kaunist hoonetegruppi. See on Uuemõisa, kunagine Läänemaa Õpetajate Seminari asukoht. «Aafrika kallas» viib meid edasi plaažile, kus asub viimastel aastatel korda tehtud ujula, laste mängumuru, riietehoidla suplejatele jm. Liivaranna kõrval pargis peatume.

Esimene eesti soost muusikaprofessor

Keset parki seisab 1929. aastal Haapsalu Kaunistamise Seltsi algatusel saaremaa marmorist valmistatud kolme meetri kõrgune pronksbüst-mälestustahvel esimesele eesti soost muusikaprofessorile Rudolf Tobiasele (1873—1918).

R. Tobias, üks eredamaid kujusid Eesti esimeste professionaalsete muusikute seas, sündis Hiiumaal Käinas köstri pojana. Esimesed õppetunnid muusikas sai ta oma isalt. Juba 7—10-aastaselt tegi poiss edukaid katseid muusikadiktaadis ja komponeerimises. Säilinud on väike vihik tema enda loodud instrumentaalpaladega.

Haapsalus lõpetas R. Tobias kreiskooli ja käis klaveritunnis tubli pianisti Katharina Gerneti juures. Hiljem õppis ta Tallinnas ja siis Peterburi konservatooriumis, kus õppis prof. L. Homiliuse juures orelimängu, prof. A. Bermhardi juures harmooniat, kontrapunkti ja fuugat ning prof. N. Rimski-Korsakovi juhatusel vaba kompositsiooni. 6-aastase kursuse omandas R. Tobias 4 aastaga. Töötanud algul Peterburis, siirdus ta 1904. aastal Tartusse. Seal juhtis R. Tobias koos A. Lättega eesti muusikaelu arengut. 1908. a. läks ta Lääne-Euroopasse, kus lõi mitmeid suuremaid töid. 1910. a. asus muusik Berliini. Berliin-Charlottenburgi muusikaülikooli rektor, tutvunud ta oratooriumi «Joona saatmine» partituuriga, kutsus R. Tobiase sama õppeasutuse kompositsiooniprofessori kohale. Pärast Esimest maailmasõda R. Tobias haigestus ja suri Berliinis, kuhu ta on ka maetud.

R. Tobiase muusikaline pärand on suur. Tuntud on näiteks oratoorium «Sealpool Jordanit», kantaat «Johannes Damascuses» jt. Berliinis alustas Tobias ooperi «Kalevipoeg» kirjutamist, kuid see jäi pooleli. Kalevipoja ainetel on kirjutatud ballaad «Sest Ilmaneitsist ilusast» ja melodraama «Kalevipoja unenägu». Ta on kirjutanud palu sümfooniaorkestrile, keelpillidele, sooloinstrumentidele. Koorilauludest on populaarsed «Varas», «Murtud roos», «Noored sepad», «Õitsev meri» jt. Hinnatud oli R. Tobias ka muusikakriitikuna.

R. Tobiase elu on lähedalt seotud Haapsaluga, siin käis ta koolis ja õppis klaverit. Oma majas Sadama tänaval nr. 32 viibis ta suviti täiskasvanunagi meeleldi. Praegu elavad seal helilooja kolm õde, kes on sooritanud tänuväärse töö oma venna biograafilise materjali kogumisel ja säilitamisel.

*

Pargist, kus peatusime, läheme puude vahelt paistva vene kiriku suunas, möödume sellest ja seisame Wiedemanni (end. Rüütli) ja Linda tänava nurgal asuva ühekordse majakese ees, mis säilitab mälestust Venemaa suure ümberkujundaja külaskäigust Haapsallu.

Peeter I külaskäik

Balti mere eskaadri meresõidu omaduste proovimiseks võttis Peeter I 1715. aasta juulis ette reisi piki Balti mere rannikut. Osmussaare juures käskis Peeter laeva ankrusse heita ja istus ise paati. Tsaar sõitis Noarootsi saarte ja mandri vahelt läbi otse Haapsalusse, et tutvuda siinse sadamaga ja külastada Ungru mõisa omanikku — Rootsi ülemjäägermeistrit ja Eestimaa maanõunikku. Linnas ei teadnud Peetrit keegi oodata. Kui tsaar lähenes linna magistraadi ainsa allesjäänud esindaja foogt Jenckeni majale Rüütli tänavas, parandas viimane parajasti katust. Peeter peatus foogti majas. Mitu tundi viibis ta lihtsate inimeste keskel. Lahkumisel andis ta foogtile ainuõiguse õllega kauplemiseks Haapsalus. Jenckenite perekonna käes oli edaspidi mitu sugupõlve peaaegu pärilikuna linnapea ametikoht. Külastades lossi, andis tsaar korralduse lammutada seal sõjalised ehitused.

Haapsalust sõitis tsaar maanõuniku (landrati) mõisa Ungrusse (teadmata, et landrat oli juba surnud). Peeter kohtas ainult landrati 20-aastast leske. Kui tsaar oli ootamatult mõisa saabunud, tõusis majas segadus. Hirmunud perenaine ruttas maha võtma Rootsi kuninga Karl XII portreed. Peeter märkas laiku, mille portree seinale oli jätnud, vaatas ahju taha ja avastas seal oma õnnetu vaenlase pildi. Tsaar ütles muiates: «Kui võitlus oleks teisiti lõppenud, oleksin mina pidanud ahju taha rändama,» ja asetas pildi seinale tagasi.

Enamiku ajast viibis Peeter Ungru lossi tol ajal kuulsas hästikorrastatud viljapuu- ja iluaias. Rahva jutu järgi olevat Peeter sinna istutanud ühe puu.

Saabunud õhtul Haapsallu tagasi, olevat Peeter Padise ja Paldiski kaudu Tallinna sõitnud.

Et mälestada suure mehe külaskäiku Haapsallu, hankisid endised linnavõimud Peeter I suure portree. Selle portree on valmistanud tundmatu kunstnik XVIII sajandil ja see asetseb praegugi koduloomuuseumis.

*

Peetri maja juurest läheme tagasi mere äärde 21. Juuni puiesteele (nn. Suur-Promenaad), mis on lossipargi kõrval kasutatavamaks jalutuspaigaks. Möödume 1905. aastal ehitatud kuursaalist ja kõlakojast, kus suviti laupäevadel ja pühapäevadel korraldatakse mitmesuguseid kontserte. Otse kõlakoja taga asub dr. med. C. A. Hunniuse büst, mis on asetatud sinna tänuks arsti suure töö eest Haapsalu kui ravikuurordi tutvustamisel ja esimeste ravimeetodite väljatöötamisel. C. A. Hunnius on maetud Haapsalu vanale surnuaiale.

Möödume paadisildadest ja nn. jahtklubist, kust saab lahel sõiduks paate üürida. Silla ääres seisvaid isiklikke mootor- ja sõudepaate silmitsedes peab tahtmatult avaldama linna õngesportlaste «saladuse»: Haapsalu merelaht on oma tuulevaiksete lahesoppide, koolmete ja rooväljadega üks kalarikkamaid (peale Matsalu lahe) Lääne-Eestis. Kevaditi, kui lumi sulab ja Haapsalu lahe veed on eriti magedad, tulevad siia suurest merest kudema säinas, haug, ahven, räim, kiisk, meritint ja paljud teised kalaliigid. Sel ajal on sadadel asjaarmastajail-õngesportlastel eriti kiire, sest siis «tuleb ju kala püüdja juurde» ja iga algaja kalameeski võib saada kala otse rannast. Kuid

21. juuni puiestee on armastatud jalutuskohaks.

mitte üksi kevadel, ka suvel ja sügisel võib Haapsalus näha kirglikke kalasportlasi küll kaldal ja sillal, küll paadis ja rahudel õngeritva vibutamas . . .

Läbinud väikese osa Supluse tänavast, oleme Tšaikovski tänava lõpus, mis juba iidsest ajast saadik toob külastaja otse linnuse väravast linna kõige vanemasse sadamasse. Siit algab Tšaikovski puiestee, mis 150-meetrise jalutuskäigu järel lõpeb kuulsa Tšaikovski pingiga.

«Mälestusi Haapsalust»

Ühel 1867. a. maikuu päeval sõitis Haapsalu sadamasse aurulaev «Konstantin». Koos teiste Peterburi reisijatega tuli maale noor helilooja

Päikeseloojang Haapsalu lahel.

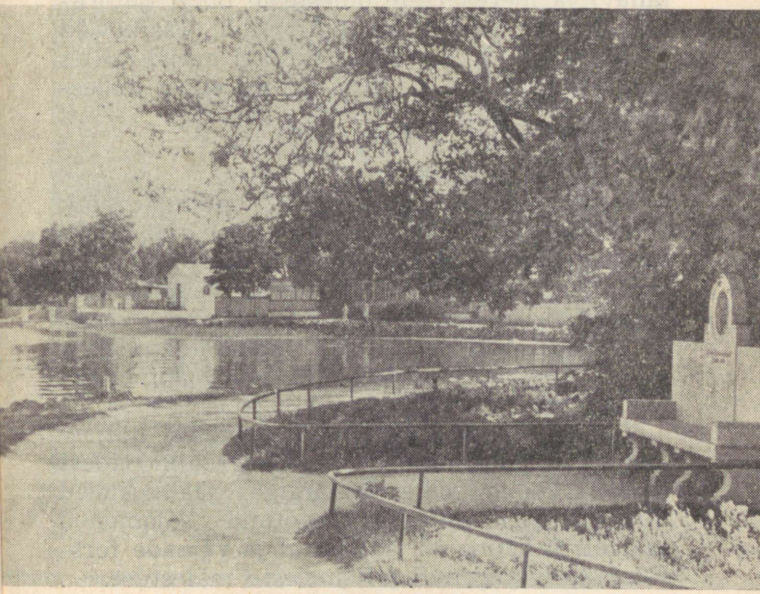
ja muusikaprofessor Pjotr Tšaikovski. Mere tänavas, kus sirelipõõsastesse uppunud teeraja lõpus oli väikene maja, üüris Tšaikovski endale ja oma kahele nooremale vennale kaks tuba.

Linnake oma idüllilise vaikuse ja kaunite lahekäärudega vaimustas heliloojat ja andis talle inspiratsiooni. Ta kirjutas siin vene näitekirjaniku Ostrovski teose ainel oma esimest ooperit «Vojevood». Sügava mulje jätsid noore helilooja hinge piiskopilossi sünged varemed, kus kuuvalgetel öödel võis jälgida valguse kummalist mängu vana ristimiskabeli võlvaknal... Milliste inimtragöödiate tunnistajaiks võisid olla need pooleldi varisenud müürid oma keldrite, kambrite ja tornidega! Põlise Haapsalu muljete all lõi ta pala «Lossivaremed» (Ruines d'un Chateau), mis oli esimeseks klaveripalade tsüklis «Mälestusi Haapsalust» (Souvenir de Hapsal).

Pjotr Tšaikovski elu Haapsalus oli väga lihtne ja tagasihoidlik. Ta pühendas kõik vabad minutid vendadele, pikkadele jalutusäikudele Haapsalus ja selle ümbruse kaunis looduses. «Tema vähenõudlik ja lihtne hing leppis täielikult selle elulaadiga,» kirjutas oma venna kohta Modest Tšaikovski.

1867. a. augustis lahkusid Tšaikovskid Haapsalust. Haapsalu periood helilooja elus oli küll lühike, kuid jättis märgatava jälje suure vene helilooja loomingusse. Siin hakkas ta esmakordselt tegelema ooperiloominguga, milles ta hiljem saavutas kõrgeima täiuslikkuse. Siin sündisid tema klaveripalad «Mälestusi Haapsalust» (peale «Lossivaremete» veel «Sõnadeta laul» — Chaut sans paroles — ja «Skertso» — Scerzo) — populaarsemaid klaverile kirjutatud

P. Tšaikovski pink.

teoseid Tšaikovski loomingus. 1868. a. avaldati need muusikapalad helilooja sõbra eestlase P. Jürgensoni kirjastusel, ja Pjotr Tšaikovski tegi väikese Eesti linnakese tuntuks kogu maailmas.

Ka P. Tšaikovski VI sümfoonia räägib kuulsa helilooja sidemeist Haapsaluga, kus ta rahvasuu järgi Paralepa metsas jalutades kuulnud eesti vana rahvaviisi «Kallis Mari...», mida kasutas oma viimase sümfoonia II osas, armastusemotiivis. VI sümfoonia oli Tšaikovski luigelauluks, ta suri mõni päev pärast seda, kui oli dirigeerinud sümfoonia esimest avalikku ettekannet.

Eesti rahvaviisi «Kallis Mari» noodid ongi raiutud armastatud helilooja memoriaalpingi seljatoele. Pink on valmistatud saaremaa marmorist ja asetatud (1940. a.) vaiksele puiesteele.

Haapsalu elanikud on kuulsa helilooja mälestuseks linna vanimale tänavale (end. Mere tänav) ja mereäärsele puiesteele pingi ümbruses andnud Tšaikovski nime. Koht Tšaikovski tänavas nr. 13, kus seisis kunagi maja, milles helilooja elas, on märgitud lihtsa puust mälestustahvliga.

*

Tšaikovski pingi juurest viib puiestee jätk meid Sadama tänavale. Möödume Haapsalu sanatooriumi peakorpuse ja ravikorpuse suurtest ja nägusatest hoonetest ning seisame teelahkmel. Tee paremale suundub nn. Vana-Sadamasse, kus praegu asub kalakombinaat ja mille lähedusest väljuvad navigatsiooniperioodil iga päev paadid Vormsisse ja Noarootsi.

Väikese Viigi ääres hästikorrastatud haljasalal seisab ausammas — majakas graniitkividest alusel. Selle mälestusmärgiga jäädvustasid Suurest Isamaasõjast osavõtnud sõjamehed saartelt fašistide väljaajamisel ja väinade forsseerimisel langenud seltsimeeste mälestuse.

Rändaja, paljasta pea!

Meenutame, et Haapsalu vabastati fašistlikest anastajatest 23. septembril 1944. a. Vabastajaiks oli Eesti Rahvuskorpuse komandöri erikäsu kohaselt moodustatud kiiresti liikuv motoriseeritud väesalk major Milleri juhtimisel. See väesalk asus teele Harjumaalt Koselt ja siirdus üle Kohila ning Hageri Riisiperre ja

Mälestusmärk Suure Isamaasõja ajal Saksa fašistide poolt mõrvatute mälestuse jäädvustamiseks.

sealt Haapsallu. 23. septembri õhtupoolikul vabastas eelsalk Haapsalu ja Rohuküla sadama, hoides ära suuremaid hävitusi fašistide poolt. Sama päeva õhtul toimus Lossipargi-esisel turuväljakul (nüüd Võidu väljak) ülelinnaline miiting, kus rahva ees esines eelsalga komandör major Miller, keda kohalik elanikkond palavalt tervitas.

Major Milleri eelväesalk koosnes põhiliselt tankihävitajate divisjoni võitlejaist, kes purustasid hitlerlasi Muhus, Orissaares, Tehumardi lahingus ja Sõrve säärel.

Võidud ei olnud ohvriteta. Saaremaa sõjateelt ei tulnud tagasi 7 divisjoni võitlejat. Kingissepa linna lossiesisel väljakul puhkab ka Haapsalu linna vabastanud väeosa komandör major Miller.

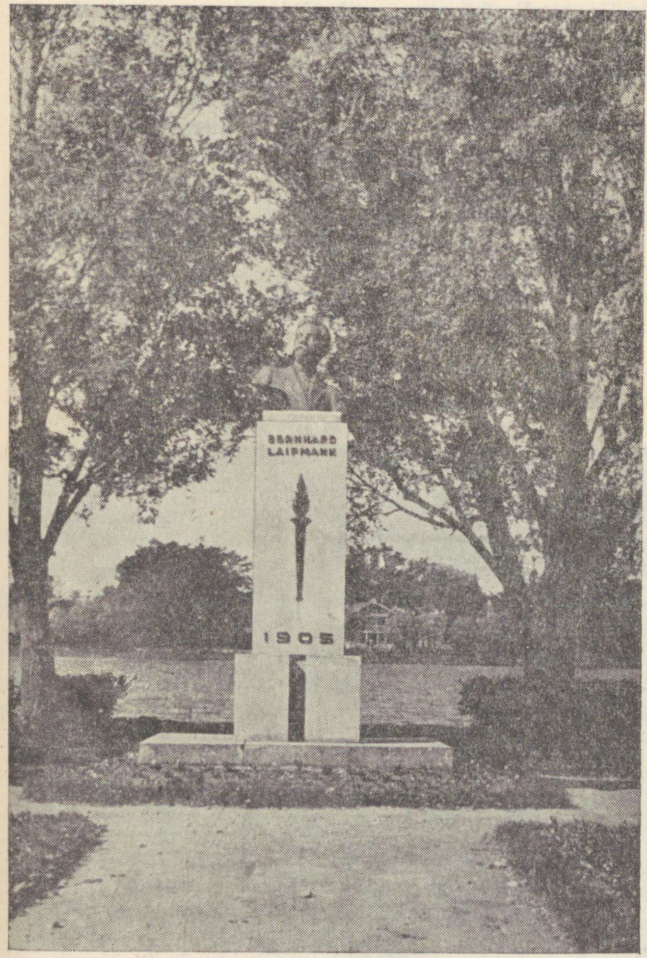
*

Kes tahab heita pilku Haapsalu holmidele (holm — laid rootsi keeles), sel tuleb teha jalutuskäik ümber Väikese Viigi. Nn. Inglisillal peatume. Siit paistab enamik holme, mis veel möödunud sajandi esimesel poolel olid üksteisest lahus saarekesed. Neid kasutati peamiselt karjamaadena. Alles sajandi II poolel muutusid nad aegamööda maatõusu ja madalate kohtade täitmise teel poolsaarteks ning ühendati maismaa teedega. Ka Väikese Viigi kaldapiirkond asustati alles 1850-ndail aastail.

Loodepoolseima laiu nukis näeme Uus-Sadamat, kus asub rajooni suurim mehhaniseeritud kalavastuvõtupunkt, otse Inglisilla kõrval aga Holmi-Kallast. Kaunis on vaade merele ja linna panoraamile nii Kuradisillalt kui ka Holmi-Kaldalt. Kaldalt jälgime päikeseloojangut. See on tõesti imeilus! Meri, holmide taha vajuv punane päikeseketas, mis virvendavalt vetepinnalt ja üksikutelt taevakaarel sädelevailt pilvedelt vastu helgib...

«Peksta ma ennast ei lase!»

Väikese Viigi ääres Vaiksel kaldal asub Vigala vallakirjutaja, 1905. a. revolutsionääri, rahva õiguste eest tulise võitleja Bernhard Laipmanni (1865—1906) mälestusmärk, milles

Bernhard Laipmanni mälestusmärk.

kunstnik on hästi suutnud edasi anda B. Laipmanni (kunstnik Ants Laikmaa venna) uhket murdumatut vaimu.

B. Laipmann, kes õppis Haapsalus ja Lihulas, oli Vigala muusikaseltsi asutajaid ning võttis kohalikust elust väga elavalt osa. 1905. a. käis ta Vigala muusikaseltsi saadikuna Tartus ülemaalisel kongressil. Selle eest andsid Vigala mõisaomanikud ta karistussalga kätte. Kui B. Laipmannile karistussalga ülema poolt ihunuhtlus määrati, keeldus ta sellele alistumast, niisugust karistusviisi häbiväärseks pidades, ja palus endale surma mahalaskmise läbi. Surmaotsus viidi täide 16. jaanuaril 1906. a.

«Ela hästi, Vigala rahvas, ma lähen su eest surma!» hüüdis B. Laipmann, kui karistussalklaste kuulid teda tabasid. B. Laipmanni on kirjanik Aino Kallas jäädvustanud novellis «Bernhard Riives».

*

Vabariigi esimene laiekraankino «Oktoober».

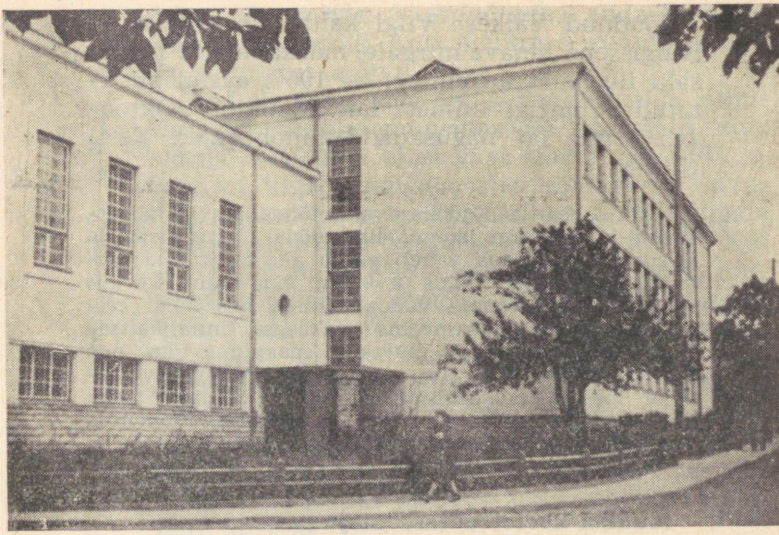
Jõudnud Väikese Viigi kaldalt Lauristini ja Kingissepa tänava nurgale, märkame üht Haapsalu ilusamat uusehitust — 1957. aastal püstitatud vabariigi esimest laiekraankino «Oktoober», mis on nägusamaid kinohooneid Eesti NSV-s.

1957. a. sattusid töölised siin läheduses kanalisatsiooni ja veevärgi laiendamise töödel (Kingissepa ja Wiedemanni tänava vahel) mulla alla mattunud erakordselt paksule (laius 2,90 m, maa-alune kõrgus umbes 1,5 m) vanale vundamendile, mis kõigi eelduste kohaselt peaks olema keskaegse linna kaitsemüüri üks osa (müüri juures on maapinna tõus, mis kulgeb ümber kogu nn. vanalinna). Müüri avastamine tõestab maapealsete jälgede puudumise tõttu seni kahtluse all olnud fakti, et keskajal ümbritses kogu linna selline kaitsemüür.

Kuulsa keeleteadlase maja ees

Wiedemanni tänaval peatume maja nr. 25 ees. Nagu memoriaaltahvlikeselt lugeda võime, sündis siin kuulus keeleteadlane akadeemik Johann Ferdinand Wiedemann (1805—1887).

J. F. Wiedemann oli kohtufoogti poeg, õppis Haapsalu kreiskoolis, Tallinna kubermangugümnaasiumis ja Tartu ülikoolis, kus peale õigusteaduse süvenes kreeka, ladina, prantsuse, itaalia, inglise ja semiidi keeltesse. Eesti kirjamehe O. W. Masingu mõjul tärkas tal huvi eesti keele ja hiljem soome-ugri keelte vastu. Üldse on ta uurinud 22 keelt ja keelemurret. 1854. aastal valis Vene Teaduste Akadeemia ta oma kirjavahetajaks, 1859. a. aga alaliseks liikmeks soome-mongoli keelte alal. 1857. aastast läks Wiedemann Peterburi, kus elas surmani. Peale keeleteaduslike tööde on Wiedemann avaldanud uurimuse etnograafia alalt ja taimegeograafilise teose. Wiedemanni suureulatuslik teaduslik töö on eesti ja isegi soome-ugri keeleteadusele põhjapaneva väärtusega. Oma tähtsust pole kaasajani kaotanud 1869. a.

II keskkool.

ilmunud «Eesti-saksa sõnaraamat» ja Wiedemanni tööd eesti keele grammatika ning murrete alalt.

*

Wiedemanni tänav algab Peetri maja ja R. Tobiase ausamba juurest, lõpp aga ulatub Õhtu-Kaldale. Lähme sinna. Möödume Haapsalu I Keskkoolist, kus õpilasi on praegu ümmarguselt 1000 — mitu korda rohkem kui kodanlikus Haapsalu gümnaasiumis. Haapsalus on nüüd avatud veel töölisnoorte keskkool, vene õppekeelega keskkool, laste muusikakool ja spordikool. Meenutame, et esimese eestikeelse koolina asutati Haapsalus 1839. aastal üheklassiline algkool, mis töötas suvitajate-puhkajate annetuste varal.

Wiedemanni tänav lõpeb Õhtu-Kaldal nn. Wiedemanni haljasalaga, kuhu peagi püstita-

takse kuulsale keeleteadlasele mälestusmärk. Siit paistab üle lahe Paralepa männimetsa tumeroheline müür, mis kaugelt vaadates näib ülalt pilvede, alt aga merega ühinevat. Selge ilmaga paistab terasemale pilgule üle lahe metsa ja mere vaheline osalt liivane, osalt rohuga kaetud looduslik rand, kus suvel päevitab ja jalutab sadu puhkusel ja ravil viibivaid töötajaid. Kuigi Paralepa on armastatuim supluskoht, mis on alati kõige tihedamalt «asustatud», võib üksilduseotsija selles pika ja käärulise merekaldaga suures metsas leida hulk kauni vaatega peatumiskohti, kus päeva jooksul ei näe ühtegi inimest. Paralepa on viimaseil aastail saanud pühapäevase puhkuse veetmise kohaks ka paljudele Tallinn—Haapsalu vahelise raudteeliini ääres asuvate keskuste töötajatele. Et võimaldada neile hästi pikka puhkust, on pühapäevaste reisirongide sõidugraafikut suviti vastavalt muudetud. 1961. aastal hakatakse Paralepa supelranda ehitama rannakohvikut.

Jalutades mööda Õhtu-Kallast raudteejaama poole, kust mõnede arvates on päikeseloojang isegi kaunim kui Väikese Viigi kaldalt, näeme kinnikasvavat lahesoppi. See on sobivaks asupaigaks paljudele vee- ja rannalindudele. Mahedatel suveöödel kuuleme siin täpik-vesivuti vaikset ühetoonilist hüüdu «hüitj-hüitj», sügisel kohtame arvukaid tikutajate salku ja teisi linde.

«Rõõmu ja mure vulisev oja olen ma,
kahest kokku igatsev laulja-rändaja...»

Nii laulis endast luuletaja Ernst Enno (1875—1934). Veidi enne raudteejaama ja kohta, kust sild viib üle kinnikasvava lahesopi, seisab keset haljasala luuletaja mälestussammas. E. Ennot on Haapsalu elanikel põhjust meenutada kui kauaaegset Läänemaa kooli-

E. Enno mälestusmärk.

nõunikku (1919 — 1934) ja väga südamlikku inimest.

Ernst Enno luules domineeris kohati idealism ja müstitsism, kuid suur hulk tema realistlikust loomingust, eriti lastelauludest, on praegugi hinnatud. Haapsalus pidurdas Enno loomingut mõnevõrra pedagoogiline tegevus ja hoolimatus, millega kodanliku Eesti ametlik kultuuripoliitika temast kui luuletajast mööda vaatas. Ometi ei puhanud E. Enno kirjaniku-

sulg Haapsalus. Aastail 1922—1925 avaldas ta üle neljakümne luuletuse («Patsu, patsu kooki», «Uisutajad», «Laps ja tuul» jne.). Paarkümmend Haapsalus kirjutatud õnnestunud lastelaulu on käsikirjalise pärandi hulgast esmakordselt trükitud 1957. a. ilmunud valikkogus «Üks rohutirts läks kõndima».

E. Enno viimase loomisperioodi luules võib märgata pöördumist realistlikuma ainekäsitluse poole, eriti looduslauludes. Meri, liivane rannik ja sügiskullas ning -purpuris salud olid viimati tema lemmikmotiivideks...

Kõrgel paekivist pjedestaalil seisab luuletaja pronksbüst. Lauliku mõtlik pilk on suunatud lahele. Kujur-kunstnik on hästi suutnud edasi anda selle omapärase luuletaja tarkust, südamesoojust ja suurt üksindustunnet, mis kajastus ka tema lauludes.

E. Enno mälestusmärgi valmistas kujur Roman Haavamägi (Espenberg), keda kohalikud elanikud õigustatult kutsuvad kodulinna kunstnikuks, sest tema loodud on Haapsalus sellised mälestusmärgid, nagu P. Tšaikovski pink, B. Laipmanni, R. Tobiase ja C. A. Hunniuse mälestussambad, hulk rannailustusi jne. Ka praegu jätkab vanameister-skulptor loomingulist tööd.

Haapsalus elab ja töötab praegu ka helilooja professor Cyrillus Kreek, kelle rahvaviiside ainetel loodud muusikapalad on laialt tuntud.

Haapsalu muusika- ja kultuurielu arendamisel on C. Kreegil suuri teeneid. 1896. a. peeti Haapsalus I Läänemaa laulupidu, kus dirigendikeppi hoidsid M. Härma ja D. Virkhaus. Juba järgmist laulupidu (1913) juhatas Peterburi konservatooriumi üliõpilane C. Kreek. Laulupidude üldjuhiks on helilooja olnud ka hiljem. Tema on olnud innustajaks rajooni kultuurimaja puhkpilliorkestri (mille «esiisa», pasunapuhujate-asjaarmastajate koor loodi 1896. a.) kasvule ja arengule. Viimasest on aga

võrsunud rida teisi muusikahuviliste ringe ja isetegevusringe, mis nõukogude korra tingimustes on suurenenud ja laienenud ning leidnud tunnustust mitmetel vabariiklikel ülevaatustel.

Tuntumad C. Kreegi loodud muusikapaladest on rahvalaulude ainetel loodud «Meil aias äärne tänavas», «Meie err...», «Sirisege, sirisege, sirbikesed», «Maga, maga, Matsike» jt. 1959. a. tähistati kogu vabariigis pidulikult helilooja 70. sünnipäeva.

Rääkida oleks veel palju...

Haapsalust, tema kaunitest kohtadest ning siin elanud ja töötanud inimestest võiks veel palju rääkida. Näiteks sellest, et Haapsalus hakati juba õige ammu harrastama veesporti ning tehakse seda praegugi: suvel liugleb lahel suurte valgete kajakatena svertpaate ja jahte, talvel aga kihutavad suusatajate ja uisutajate pilkude all avaratel jääväljadel tuultega võidu jääpurjekad; et Haapsalust mööda peatänavat (Võidu tänav) välja minnes näeme meie päevil avatud kümneid kaubandus- ja muid ettevõtteid, autotranspordibaasi nr. 6 juures Nurme tänavas aga uue linnaosa algust: siin asub šenillitööstus, mitmekordsed elamud, Lihula ja Tallinna maantee ääres loendamatult individuaalelamuid; et 1908. a. esimese ülevenemaalise purilennu kestvus- ja kõrgusrekordi püstitas Haapsalus üliõpilane G. Vekšin; et Randsalu veski läheduses on võimas tammik; et kümmekond aastat tagasi polnud Haapsalus ühtegi vehklemissportlast, nüüd aga on linn vabariigi meistrite kasvulavaks sellel spordialal; et kõikjal linnakeses kohtame palju viljapuu- ja marjaaedu, mille hoogsale levimisele möödunud sajandi lõpus nii Haapsalus kui ka kõigis Eesti taluaedades on suuresti kaasa aidanud Ridalas sündinud innukas aianduse eest võitleja ja C. R. Jakobsoni ideede

Talvelõbudest lahel võib ka väsida.

tuline pooldaja Jaan Spuhl (kirjanikunimega Rotalia), kelle sünnist möödus 1959. a. 100 aastat.

J. Spuhl-Rotalia asutas möödunud sajandi lõpul Vormsi saarel nn. aklimatiseerimise puukooli ja katseaia, kuhu oli koondatud umbes 3000 viljapuud ja marjapõõsast 500 sordist. Siin võrdles ja uuris Spuhl Läänemaa viljapuid ja propageeris uute taluaedade asutamist. 1905. a. viis ta oma katseaia üle Haapsalusse, kus pidas seda kuni 1913. aastani. 1898. a. ilmus Viljandis tema sulest 414-leheküljeline piltidega varustatud käsiraamat «Kodumaa marjad». Elu lõpul valmis tal veel «Pomoloogia» I ja II käsikiri. Tuntud on ka raamatud «Kodumaa kalad», «Kodumaa seened» ja teised kirjutised.

Põllumajandusteaduste doktor A. Siimon märgib: «J. Spuhl-Rotalia väärtuslikud kirjutised ja tema aklimatiseerimise puukoolist levitatud vääristusmaterjal aitasid kaasa puuviljanduse levitamisele talurahva hulka. Viljapuude kasvatamisega hakkasid nüüd tegelema juba väga mitmesuguste kutsealadega inimesed. Eriti elav oli see huvi Eesti saartel ja läänerannikul rajoonides, mis asusid J. Spuhl-Rotalia puukooli lähedal.»

Küllap on J. Spuhl-Rotalial selleski oma osa, et kaasaegne mitšuurinlane Julie Aug juba üle 20 aasta Haapsalus Koidula tänaval rohelusse uppuvas aiakeses edukalt viinamarju kasvatab ...

Kuid J. Spuhl-Rotaliaga ei lõpe Haapsalus elanud tuntud meeste loetelu. 1821. aastast töötas Haapsalu kreiskooli inspektorina üks eesti esimesi folkloriste, kooli- ja kirjamees Aleksander Heinrich Neus, kelle silmapaistvaks tööks oli eesti rahvaluule kogumine ja tõlkimine, mida ta tegi kohati koos Fr. R. Kreutzwaldiga. Ta oli ka Eesti Kirjanduse Seltsi asutajaid. Pärast lahkumist asus tema kohale folklorist, etnograaf ja ajaloolane Carl Friedrich Wilhelm Russwurm, kes asus Haapsallu 1841. a. ning oli siin kreiskooli õpetajaks ja Läänemaa koolide inspektoriks. Tema sulest ilmus rida teoseid eesti ajaloo, etnograafia ja folkloori alal ning umbes 50 kirjutist ajakirjades. Tähtsamaks tööks on tal üksikasjaline ülevaade Eestis elanud rootslaste elust («Eibefolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands u. auf. Runö I—II»), mille eest autor sai Vene Teaduste Akadeemialt Demidovi auhinna.

Haapsalus on veel elanud silmapaistev polaaruurija parun Eduard von Toll.

Peale nende, möödunud sajandi kuulsate meeste ei unune kellelgi, et siin töötas enne Suurt Isamaasõda kommunistlik noor Nõukogude Liidu kangelane Jakob Kunder, kes kordas Aleksander Matrossovi surematut kangelastegu, ning et ülemaailmsetest kuulsustest on peale P. Tšaikovski Haapsalus loomingulist tööd teinud ka I. Ehrenburg.

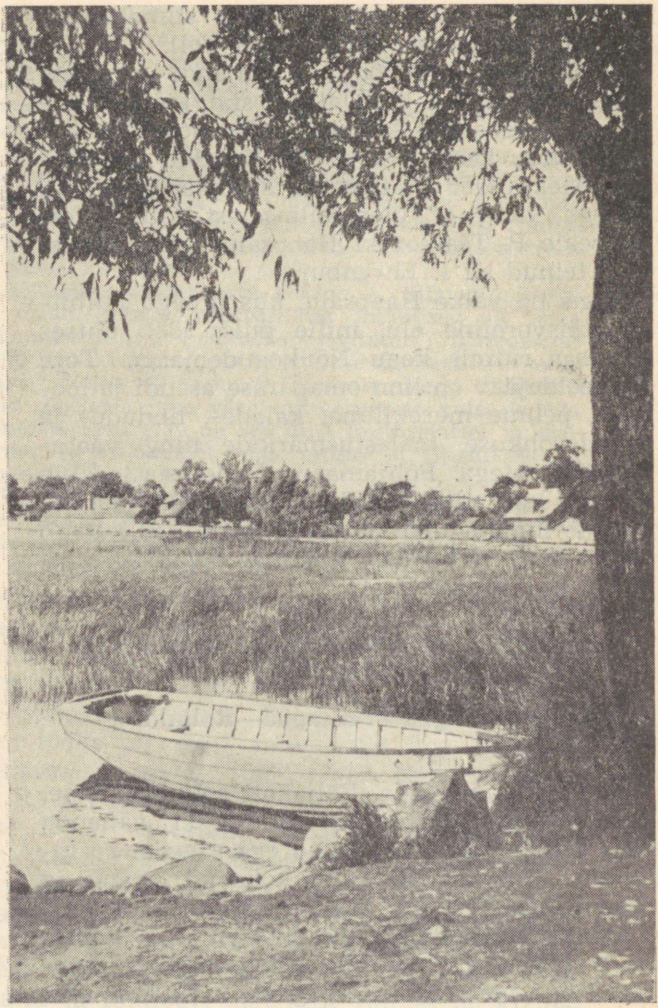
Kena on väike Haapsalu, kus praegu pulbitseb täisvereline elu, mille pulss lööb ühtses rõõmsas rütmis kogu Nõukogudemaaga. Tore ja meeldejääv on linn omapärase asendi ja looduse, pehme merekliima, kalade-, lindude- ja aedaderohkuse, mälestusmärkide ning vaatamisväärsustega. Põhjamaade Veneetsia... Võib ka nii, kuid ilma meelitusnimedetagi jääb ta meelde linnana, mis nii suvel kui talvel kutsub külastama, vaatama, tundma õppima, puhkama ja kosuma.

MATKAJA, ÄRA JÄTA KÜLASTAMATA NEID PAIKU!

Paralepa—Ungru—Pullapää—Rohuküla—Paralepa

Marsruut on teada. Seljakott selga ja teele, sest kesksuvist palavust linnas ei vähenda isegi lahelt puhuvad tuuled ega sagedane suplemine. Paralepa ilus rand, kohavad männid ja osoonirikas õhk aga lausa meelitab...

Haapsalu raudteejaama kõrvalt viib umbes poole kilomeetri pikkune hõbepajudega ääristatud tee metsa. Siin hargneb rada kolmeks: vasakpoolse kaudu saab Haapsalu—Kiltsi—Asuküla ja Haapsalu—Rohuküla maanteele, keskmine läheb sügavasse metsa, parempoolne aga mööda rannaäärset rada meeldivaisse supluspaikadesse, mis on ümbritsetud männi- ja kadakatukkadega.

Väikesel Viigil.

Valime keskmise tee. Umbes paar kilomeetrit läbi karastavalt puhta mere- ja männimetsaõhu, linnulaulu ja kõrgete puude kohiseva

kõne ning matkaja jõuab maanteele. Teekäänul seisab suur rändrahn, mida rahvas mõnikord kutsub Peetri kiviks, sidudes seda Peeter I külaskäiguga Haapsalusse. Legendi järgi olevat tsaar siin pärast kehval teel kihutamist jalgu sirutanud. Mõni räägib, et tõld olevat vastu kivi ümber läinud. Viimasel variandil vist siiski tõepõhja pole, kui uskuda neid, kes räägivad, et tsaar andnud aednikule, kes tal kutsariks oli, hea tasu. Kivile on raiutud «Jürgen Ungern-Sternberg 1524». See oli kunagi piiskopkonna maade piiriks ja aastaarv pidi piiskopile meelde tuletama tüli piiskopkonna ja rüütelkonna vahel. Viimane püüdis nimelt enesest sõltuvaks teha piiskopi valimist ja saavutaski korduvate vaenulike kokkupõrgete järel Ungru mõisa omaniku J. Ungern-Sternbergi juhtimisel võidu.

Olgu lugu legendide ja piiskoppidega kuidas on, kuid kivil jalgu puhata armastab iga matkaja. Kivi on suurim linna ümbruses ja võetud riikliku kaitse alla.

Kilomeeter-poolteist kuusikuvahelist maanteed mööda edasi ja jõuame Ungru sillale. Paremale viiv tee keerab Ungru heinamaale. Arvata võib, et kunagi algas siit Ungru mõisa park, sest matkaja märkab iidseid tammi ja saari. Kunagine ümbruskonna kauneim mõis on praegu varemeis ja maha jäetud. Mõisat kutsuti Lindeniks (Linden — pärnad saksa keeles), alles hiljem kandis rahvasuu mõisaomaniku moonutatud nime ka mõisale.

Endisest mõisast ei ole säilinud midagi silmapaistvat. Barokkstiilis varemed, mis paistavad teele, on mõisa uue peahoone lõpetamata osa. Räägitakse, et uue peahoone ehitamist alustanud XIX sajandi 80-ndate aastate paiku välismaal meeletult ühte krahvinnasse armunud Ungern-Sternberg. Ta tahtnud seisusekohast lossi ehitada, mis oleks täpne koopia Merseburgi lossist. Mõisniku äkilise surma tõttu

tööd ei lõpetatud, kuigi loss oli juba katuse all ja teda ehtis uhke nõelterav torn. Järeltulijail puudus huvi ehitustööd jätkata ja alates 1917. a. lagunes loss pidevalt. Vaatamata sellele on varemed veel praegugi maalilised. Imetleda võib eesti soost ehitusmeistri Saare head maitset ning kohaliku pae vastupidavust ja nägusust. Lossi ümbruses jalutades leiab matkaja suuri viinamäetigusid, mida Lääne-Euroopas kasutati toiduks ja mis on arvatavasti samal otstarbel ka Ungrusse toodud. Siin on nad kohanenud ja paljunenud.

Ungru lossi juurest keerab väike rada paremale. Seda mööda minnes jõuame mere äärde — Pullapääle. See on metsaga kaetud maanina, mille loodeotsa kohal on lahes väike rohulaid Pinukse. Siit avaneb tore vaade Haapsalule. Tõenäoliselt on see koht olnud juba sajandeid tagasi asustatud, millest räägivad siit leitud esemed ja inimluud.

Nüüd liigub matkaja läände. Kuigi Haapsalu paistab üle mere päris käe-jala juures, ei meenuta siinne loodus millegagi kuurortlinna ümbrust. Maapind on laineline ja paeklibune. Mööda rohtunud, tõusude ja langustega metsarada jõuame puude vahelt välja. Äkki on matkaja ees vasakul suured paelahmakad — päris pankrannik, ainult miniatuuris. See on Pullapää klint, Haapsalu ümbruse üks omapärasemaid paiku.

Mere poolt otse läbi Paralepa metsa tulija pilku köidavad oma metsiku iluga kaks mõne meetri kõrgust paeastangut. Kunagi on olnud siin tõeline pankrannik. Klindi all mulda pole, puud sirguvad paepragudest ja paasi katab samblike ja valge kukeharja kiht. Taimestik on päris looduslik kiviktaimla: pruun raunjalg, kuuvõtmehein jt. omapärased taimed, mida mujal Haapsalu ümbruses ei näe.

Matk on olnud pikk, kuid kellel sitkust jätkub, sammub edasi Rohuküla sadamasse, mis

Paralepa metsatee.

asub Pullapäält 4 kilomeetrit lõuna pool, samanimelise neeme tipus. Rohuküla on sügavamaid sadamaid Muhu väinas. Haapsaluga on

tal bussiühendus. Rohukülast peab regulaarselt Hiiumaaga (Heltermaa sadam) ühendust praam-jäälõhkuja.

Rohukülast ja Pullapäält tagasi Haapsalusse võib matkata piki mereäärset männimetsa ja liivakallast.

Ajaloolase, etnograafi või «Robinsonina»

Vormsi saar asub Hiiumaa ja Noarootsi vahel, umbes 15 kilomeetrit Haapsalust lääne pool. Ta on suuruselt Eesti NSV-s neljas saar, pindalaga 92,9 km^2. Saare pikus on umbes 15, laius kitsamast kohast 4 ja laiemast 9 kilomeetrit.

Vormsisse Sviiby sadamasse pääseb suviti Vana-Sadamast kaks korda päevas paadiga, talvel aga suuskade, jääpurjeka, tõukekelgu, saani või autoga.

Kitsad liivased teerajad, ümbritsetuna maalilistest vanadest taluhoonetest, kiviaedadest, mõnel pool tihedaist kadaka- ja männisaludest — see on Vormsi. Teatavasti on Vormsil eri koht meie maa materiaalse kultuuri üldpildis. Kuni 1944. a. moodustasid valdava osa saare elanikkonnast rootslased, kes oma rahvarõivais, töö- ja tarberiistades ning kombestikus olid säilitanud palju rootsipäraseid elemente, kuid samal ajal vahetu naabruse ja kohati assimileerumise tulemusena olid üle võtnud mitmeid eestipäraseid jooni. Selline segunemine ühelt poolt ja insulaarne eraldatus teiselt poolt ongi loonud omapärase ja eriilmelise materiaalse kultuuri, mille uurimine pakub suurt huvi.

Huvitav on matkajal tundma õppida peale Vormsi looduse, vanade kommete, töö- ja tarberiistade ka Vormsi Olavi-nimelist kirikut, mis on üheks vanimaks, huvitavamaks ja väärtuslikumaks mälestusmärgiks. Sissekäigu kohal

loeme paetahvlilt aastaarve 1219, 1632, 1772 ja 1929. Rahva jutu järgi rajas kiriku Taani kuningas Valdemar II. Kiriku õige ehitamisaeg pole teada. 1632. a. taastati varemeiks muutunud kirik ja tema praegune välisilme pärinebki tollest ajast. See on lihtne, paekivist hoolikalt ehitatud ühelööviline gooti stiilis hoone, mis koosneb kahest osast. Kirikul puudub kellatorn. Sedalaadi tornita kirikuid esines ainult Loode-Eestis ja saartel. Eriti märkimisväärne on kooriruum, milles on säilinud katolikuaegne kaunis haruldane ohvrilaud. Altar kujutab endast paekivist laotud, võrdlemisi suurt piklikku plokki, mida katab massiivne paetahvel. Iseloomulik on seda pikuti läbiv nišš, mis oli keskajal reliikviate hoiukohaks.

Kooriruumi seinas, altarist paremal, on säilinud väike aken, mille kaudu pidalitõbised ja surmamõistetud kuulasid pealt jumalateenistust. Neile anti siit jumalaarmu ja vaestele almuseid. Altariruumis on keskaegne lukustatud ohvripakk rahaliste annetuste kogumiseks. Vastavalt Eesti NSV Ministrite Nõukogu 1949. a. määrusele on Vormsi kirik võetud arhitektuurimälestisena riikliku kaitse alla.

Matkaja tähelepanu köidab peale minevikumälestiste kindlasti ka kaasaegne Hullo küla Vormsi keskusena, uued ehitused saarel, Vormsi sovhoos, rikas «Põhjaranniku» kalurikolhoos ning saare mitmepalgeline elu ja töökas rahvas.

Peale Vormsi on Haapsalu elanike pühapäevasteks väljasõidukohtadeks terve hulk väikesi asustatud ja asustamata saari, nagu Rohuküla ja Vormsi vahel Hobulaid (Hestholmi), Haapsalust lõunas Tauksi, Lia, põhjas suur ja omapärase loodusega Osmussaar jne. Kõigile neile sõidetakse välja vahel päevaks, vahel paariks ja kauemaks, et metsarikastel ja kaunitel saar-

tel tähistaeva all lõkete ääres ja mererannas, õngevibu pihus, tunda end kordki tõelise «Robinsonina».

Mahajäänud maanurgast kahekordne miljonär

Noarootsi poolsaar asub Haapsalust põhja pool. Põiki üle lahe vaadates on poolsaare mets ja liivarand linnast selgesti näha. Hea sportlane pidavat ujudes selle vahemaa lõunavaheajaga kerge vaevaga läbima. Kuid ega ujuda ole vajagi. Suveperioodil sõidab seda vahet (Vana-Sadama — Eisterby) viis korda päevas V. I. Lenini nim. kolhoosi paat. Marjarohketesse Noarootsi metsadesse leidub alaliste elanike kõrval sõitjaid rohkesti. Kuid peamiseks ei ole siin siiski metsamarjad, vaid paadiühendust pidav V. I. Lenini nim. kolhoos, mida ei tohiks külastamata jätta ükski põllumajandusest huvitatu. Siin näeb ta, kuidas ühest Läänemaa ja kogu vabariigi kehvema pinnasega ja vaesemast nurgast on võrsunud rajooni parim ja rikkaim ühismajand, kahekordne miljonär ja üleliidulise põllumajandusnäituse auhinnatooja. Kuid selle kõigega peab juba ekskursant ise kohapeal tutvuma.

Huvitav on ka endise saare aeglane, kuid pidev suurenemine mere arvel. Riguldist lõuna poole lõikuvad rannajoonde madalad meresopid, nende lähedal on pilliroo- ja kõrkjanõod, mis suurvee ajal täituvad veega. Siit oli praegune poolsaar kord mandrist eraldatud. Poolsaare lääne- ja kaguosas käib praegugi pikaldane võitlus mere ja maa vahel. Võitja on maa, meri taganeb.

Mööda Salajõe kaldaid

Linnamäelt sõidab päevas läbi mitu bussi, mis peavad ühendust Haapsalu—Nõva ja Haapsalu—Tallinna vahel. Linnamäe asubki Haap-

salu—Riguldi—Taebla—Keila teeristil. Linnamäe kõige vanem maja, mis ehitati tolleaegsele Leenamäele, oli vallamaja. See asub teeristi läheduses ja on praegu sidekontori, külanõukogu ja J. Lauristini nim. kolhoosi keskuse asukohaks.

J. Lauristini nim. kolhoosi maa-alal on turistile mõndagi vaatamisväärset. Nii kujutab Vedra küla endast tõelist vabaõhumuuseumi. Siin leiame vanaaegseid sammaldunud rookatusega taluhooneid, hoonetes aga vana mööblit ja inventari. Krundid ja karjateed on piiratud Lääne-Eestile tüüpiliste kiviaedadega.

Looduslikest vaatamisväärsustest on huvitavaim Salajõgi, mis saab alguse Vedra, Niiby, Soolo ja Rootsiküla vahelisel maa-alal asuvast Leidejärvest (suurus 41,8 ha). Viimane asub Vedra külast umbes 2 km kaugusel. Kohapeal hüütakse teda Suurjärveks. Keset järve on Antsu saareke ja kaks kivirahu, mille ümbrust kasutatakse suplemiseks. Umbes 3,5 kilomeetri kaugusel Leidejärvest kaob Salajõgi paesesse aluspõhja. Enne seda, Veskikülast veidi edasi, muutub jõe vool elavaks, rahutuks. Kuristiku kõrged kaldad jätavad maastikust künkliku mulje. Rohukasv on lopsakas. Palju on toomingaid. All avaras kuristikus otsib vesi endale mitme urka kaudu teed maa alla. Viimane neist urgastest on 100 meetrit Linnamäe—Riguldi maanteest paremal, kuid sinna ulatub vesi ainult kevadel suurvee ajal. Umbes 1 kilomeetri ulatuses voolab jõgi maa all, siis võib teda jälle näha. Siin on tegemist maa-aluse jõega, nn. karstinähtusega. Vesi on endale paekivikihtidesse uuristanud maa-aluse kanali.

Lõpuks vaatleme mõningaid Linnamäe ümbruse rändrahne, millest Eesti NSV suuremad teatavasti asuvad just Põhja- ja Loode-Eesti rannikul (Leedus peetakse juba 1 m läbimõõduga rändrahnu harulduseks).

Salajõe mõisa läheduses on kaks hiigelsuurt

rändrahnu, mida kutsutakse Kalevipoja kivideks. Keedika koorejaamast veidi edasi sõites leiame vasakut kätt päris tee veeres nn. Parunitekivi. Linnamäe alevikust 1 km Võntküla poole on üks rändrahn (nn. Tondikivi) poolenisti tee peal. Kapra metsas asub legendaarne «Poola kuninga» haud ja haual «ristikivi». Kalme maa-ala on piiratud ja teetähised juhivad mälestusmärgi juurde.

«Siia tahaks veel tulla...»

Taebla kadakanõmmelises Kadarbiku külas Tammiku talus elas oma viimaseid eluaastaid eesti silmapaistvamaid vanema põlve kunstnikke, mitmekülgsete huvidega ja omapärane inimene, kunsti propageerija ja mitmete eesti hilisemate tunnustatud kunstnike õpetaja Ants Laikmaa (Hans Laipmann, 1866—1942).

Ants Laikmaa sündis Vigalas vallakirjutaja pojana. Õppis Velise vallakoolis, Haapsalu ja Lihula elementaarkoolis, Pärnu ja Tallinna gümnaasiumis. Vaatamata isa vastuseisule oli visa noormees otsustanud saada kunstnikuks. 1892. a. sügisel alustas ta reisiraha puudumisel jalgsi pikka teekonda Düsseldorfi, kus suurte materiaalsete raskustega võideldes õppis kunstiakadeemias. Hiljem oli ta vabakunstnik Düsseldorfis, käis Hollandis, Belgias, Pariisis, Münchenis, Šveitsis ja Viinis. 1901. a. korraldas A. Laikmaa esimese eesti kunstnikuna oma tööde näituse. 1901. a. — 1903. a. töötas ta Haapsalus, kus valmisid sellised kuulsad tööd, nagu «Prl. Edith Schlaffi portree», «Autoportree», «Lääne neiu» ja Gogoli portree. 1903. a. asus ta Tallinna, kus asutas kunstiateljeekooli. 1905.—1907. a. töölisliikumisest võttis kunstnik agaralt osa, valmistades revolutsioonilise sisuga jooniseid J. Lilienbachi tuntud töölisalbumitele. Pärast venna mahalaskmist (büst Haapsalus Väikese Viigi haljasalal) ootas ka teda areteerimine, kuid ta põgenes Soome, kust tuli aga peagi Tallinna. Olnud Venemaa II riigiduuma valimistel tööliste valijameheks, ta areteeriti ja saadeti maalt välja.

Maapaos (1907.—1909. a.) Soomes ja Karjalas tegeles Laikmaa peamiselt maastiku maalimisega («Maastik Imatralt», «Soome talu talvel», «Hommik» jt.). 1909. a. sõitis ta välismaale. Reis viis läbi Varssavi,

Ants Laikmaa mälestuskivi.

Viini, Budapesti, Veneetsia ja Firenze kaudu Rooma, sealt Naapoli kaudu Caprile ning aastase peatuse järel edasi üle Sitsiilia Põhja-Aafrikasse (Tuneesiasse). 1913. a. jõudis A. Laikmaa kodumaale tagasi, tõi kaasa arvukalt portreid («Beduiini neiu», «Mia padrona», «Itaalia poisike» jne.) ning maastikuetüüde («Villa Caprilt», «Nicolosi», «Tänav Tuunises» jt.). Kodumaal avas kunstnik uuesti oma ateljee-kooli, mis töötas kuni 1932. a. Sellest aastast hakkas kunstnik elama oma Taeblas rajatud talu-kodus. Oma vii-

mase eluaasta fašistliku okupatsiooni süngeil päevil saatis kunstnik mööda viletsais majanduslikes oludes ja sulges silmad pärast pikka haigust 20. novembril 1942. a.

Nõukogudemaa osutas kunstniku mälestusele väärilist tähelepanu. 18. novembril 1956. a. avati pidulikult kunstniku hauamonument kohas, mille ta täismeheeas oli valinud endale viimaseks puhkepaigaks. Siia oli ta oma käega istutanud kuuseheki, mis nüüd on sirgunud kõrgeks. Tema hauakünkale püstitati nägus graniidist mälestusmärk kunstniku kivisse raiutud portreega. Eesti NSV Ministrite Nõukogu otsusega on tema endise talu hooned — elu- ja suvemaja, park ning hauaplats — võetud riikliku kaitse alla. Hoonetes on tehtud kapitaalremont ja avatud Laikmaa memoriaalmuuseum.

Ants Laikmaal on palju maastikumaale. Kuid kõige enam armastas kunstnik siiski maalida oma koduümbruse — Taebla looduse intiimset ilu ja omapära.

Mis on Taeblas siis ilusat? Sellest räägib A. Laikmaa elukoha üks külastaja järgmist:

«Siin ta siis elas...

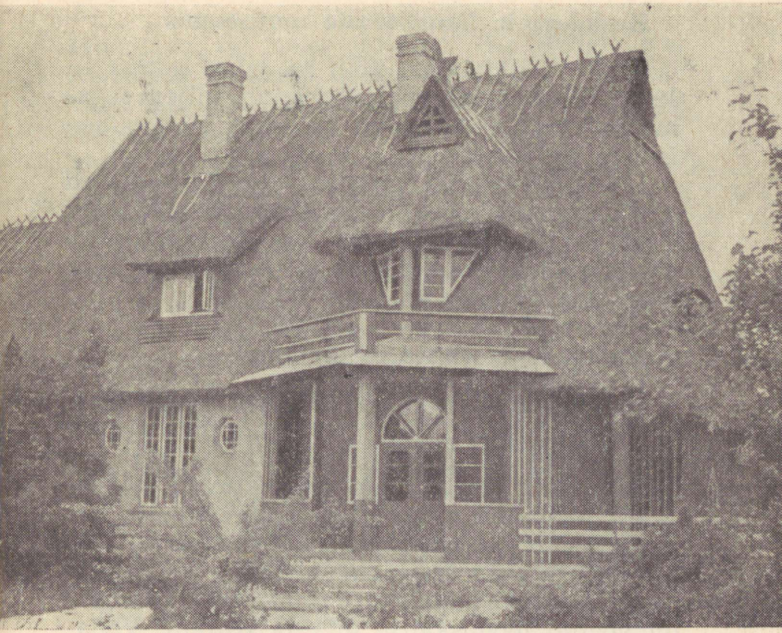
Huvitav eesti talutare stiilis elamu, selle ees ja ümber uhked puukujulised kadakad. Maja ise on saanud hiljuti remonti ja jätab meeldiva mulje.

Siseneme majja... Omapärane ruumide paigutus ja mugavad aknanišid räägivad kunstniku suurest armastusest oma kodu vastu. Istun ühte aknanišši ja üllatun ilusast vaatest kogu ümbrusele. Nagu suurel maalil avaneb Taebla ümbruse maastik: kased, lepad, sarapuud, kadakad ja männid. Praegu saadab päike oma kiiri vabalt läbi puude võrade. Aga möödub nädal, teine ja aknaraami on raamitud juba uus maal. Ja nii nädalast nädalasse ja isegi päevast päeva...

Avaras pargis rõõmustab silma valgetüvelistest kaskedest allee, mis viib aiamajakese juurde. Seisan nagu võlutuna: seda alleed tahaks näha ikka ja jälle — küll kevadel hiirekõrvul, küll suvises leitsakus varjualusena, küll hilissügise kullasajus, küll talvepakase hõbehärmas.

Ja kadakad, kadakad...

Läbi kadakatespaleeri jõuame kuuskedega piiratud kääpa juurde. Siin, oma kodutalu metsa rüpes

A. Laikmaa talumuuseum Taeblas.

puhkab suur kunstnik oma viimast und. Ja ümberringi õitsevad ülased, palju valgeid ülaseid.

On aeg asuda tagasiteele. Mitu korda pöördub silm kadakate vahelt tagasi. Siia tahaks veel tulla...»

Kui külastada juba Taeblat, võiks käia ka Taebla koolis, mis on Haapsalu rajoonis üks eesrindlikumaid, kauni kooliaia ja ümbrusega ning mille ajalugu algab juba 1848. a. Kooli juures Taebla jõekese keskjooksul asuvad allikad, millest ühte kutsutakse tohtri- või silmaallikaks ja mille vett veel paarkümmend aastat tagasi peeti ravitoimeliseks. Vett veeti isegi Martnasse, Ridalasse, Haapsallu ja Tallinna. Olgu ravitoimega kuidas on, kuid praegugi muudab selle allika vesi pesemisel naha pehmeks ja läikivaks ning rändurile on eriti meeldiv külma vee karastav toime.

Keskaegsete kunstiteoste muuseumis

Sõidame Ridalasse. Võib ka jalgsi minna — 10 kilomeetrit mööda algul männi-, hiljem segametsa ja põldude vahel kulgevat Haapsalu—Lihula maanteed.

Seal asub Ridala kirik, mis on XIII sajandi stiilipuhtamaid ühelöövilisi maakirikuid Eestis. Peale selle on kirik kuulus ka oma väärtuslike skulptuuride, keskaegsete seinamaalide ning teiste kunstiteoste poolest.

Muistsete eestlaste eluasemetel

Mõni kilomeeter Parila veskist kirde pool, Saanika ja Jõõdre küla vahel asub pikk seljandik, mille üht kõrgemat kohta nimetatakse Ridala Tubrimäeks. Siin asus kunagi Lääne-Eesti tüüpiline ringvallikujuline linnus, mis hävis XVIII sajandi lõpul. Mäe jalamil on allikas, põhja pool laialdane kivikülv ja linnuse läheduses kolm hiigelsuurt rändrahnu. Viimased on võetud looduskaitse alla ja Kuradi, Vanapagana ehk Kalevipoja kivi (2,3 m kõrge, 15 m ümbermõõt), mille edelapoolsel nurgal on 5 süvendit («Kuradi küünejäljed»), ka arheoloogiliste mälestusmärkide nimekirja. Nn. Hollandi kivi (3 m kõrge, 15 m ümbermõõt) asub eelneva naabruses ja Allika- ehk Tubrikivi (kõrgus 3,3 m, ümbermõõt 18 m) linnuselähedases võsas.

Tubrimäe linnus, mida oma uurimustes on maininud iidsete taanlaste sõjaretke arvatava asukohana hulk XVIII ja XIX sajandi silmapaistvaid teadlasi, on võetud riikliku kaitse alla.

Haapsalu rajoonis on peale eespool mainitu teada veel viis linnust: Kedre Hallimägi, Keedika mägi, Palivere Pikajalamäe Vallidepealne, Ehmja linnamägi ja Ellamaa linnusease.

Esimene, mis asub Palivere külanõukogus, «Kangelase» kolhoosis Lediküla ja Kedreküla

läheduses, on neist ilusaim. Hallimägi kui muistsete eestlaste linnus on ehitatud arvatavasti XI—XII sajandil ja on kuulunud mõnele kohalikule ülikule. Ovaalse kujuga linnuse vallid on väljastpoolt praegugi õige mõjukad.

Keedika mägi asub Haapsalu—Keila maanteelt Paliverre pöörduva tee ääres (umbes 2 km vanast maanteest) ja on kaetud segametsaga. Palivere Pikajalamäe Vallidepealne asub Palivere raudteejaama lähedastel nn. liivamägedel, Ellamaa linnamägi Haapsalu—Tallinna raudtee ja maantee vahelisel maa-alal umbes 600 m Haapsalu maanteest vasakul ja Ehmja linnamägi Ehmja külas. Nimetatud muistsetest linnustest on Hallimägi, Keedika ja Ridala Tubrimägi olnud feodaliseeruvate eesti ülikute kantsideks. Palivere maalinn on ehitatud arvatavasti varjupaigaks sakslaste ja taanlaste eest. Ellamaa ja Ehmja kiviringiga piiratud alad on seni uurimata.

Kui matkajal on aega, käib ta vaatamas Risti keskust, kus asub rajooni üks tulevasi suuremaid tehaseid — automatiseeritud metallikinnitite tehas. Võiks külastada veel huvitava asendiga ning rikkaliku linnustikuga Matsalu lahe äärset kalurite kevadise püügihooaja peatuspaika — Puise maanina.

ÜHENDUSED HAAPSALUGA

Haapsalust väljuvad autobussid järgnevatesse linnadesse, alevitesse ning maa-asulatesse: Tallinna, Pärnu, Pärnu-Jaagupisse, Keila, Vihterpalusse, Rapla, Rohuküllа, Nõvale, Haeskasse, Ristile, Kiidevale, Puisesse, Väike-Lähtrusse, Sutleppa, Asuküllа, Varikule, Kirimäele, Kiltsi, Uuemõisa.

Laeva- ja paadiühendus on Haapsalul Vormsi ja Noarootsiga ning Rohuküla kaudu ka Hiiumaaga.

Kaks korda päevas liigub reisirong Haapsalu—Keila—Tallinn.

TÄHTSAMAID AADRESSE

Haapsalu Rajooni TSN Täitevkomitee	— Nõukogude t. 10
EKP Haapsalu Rajoonikomitee	— Lauristini t. 9
ELKNÜ Haapsalu Rajoonikomitee	— Lauristini t. 9
Haapsalu Linna TSN Täitevkomitee	— Wiedemanni t. 20

A

Ajalehe toimetus	— Lembitu t. 9
Apteek nr. 32	— Kaardiväe t. 2
Apteek nr. 33	— Võidu väljak 3
Autotranspordibaas nr. 6	— Võidu t. 67

H

Haiglad:	
linnahaigla	— Vaba t. 6
lastehaigla	— Vaba t. 2-a
sünnitushaigla	— Vaba t. 2-a
tuberkuloosihaigla	— Võidu t. 79

K

Kauplused:
- kala- ja juurviljakauplus — Võidu t. 1
- juveelikauplus — Võidu t. 27
- raamatukauplus nr. 10 — Võidu t. 6
- universaalkaupluse kontor — Võidu t. 27
  - kangaste, jalanõude ja pudukaupade osakond — Võidu t. 25
  - valmisriiete osakond — Võidu t. 26
  - kultuurikaupade osakond — Võidu t. 14
  - majapidamistarvete osakond — Lauristini t. 2
  - mööbli osakond — Võidu t. 5

Kino «Oktoober» — Kingissepa t. 14
Koduloomuuseum — Kooli t. 2
Kohvik-restoran — Võidu t. 3
Kolhoositurg — Jaama t. 9
Koolid:
- I keskkool — Wiedemanni t. 35
- II keskkool — Lauristini t. 14
- töölisnoorte keskkool — Wiedemanni t. 35
- laste muusikakool — Võidu väljak 1
- sanatoorne internaatkool — Tšaikovski t. 17

Kultuurimaja — Võidu väljak 1

M, N, P

Miilitsaosakond — Võidu väljak 4
Notariaalkontor — Kingissepa t. 13
Nõuandlad:
- laste nõuandla — Võidu t. 13
- naiste nõuandla — Vaba t. 2-a
- õigusnõuandla — Võidu t. 6

Passilaud — Võidu väljak 4
Pioneeride Maja — Lauristini t. 10
Piimabaar — Võidu t. 35
Polikliinik — Kingissepa t. 24
Prokuratuur — Võidu t. 6

R, S

Rajooni raamatukogu — Lauristini t. 2
Raudtee einelaud — Raudteejaam
Riigipanga Haapsalu osakond — Võidu t. 27
Sanatoorium:
- kontor — Supluse t. 4
- kuursaal — 21. juuni pst. 1
- I korpus — Sadama t. 21
- II korpus — Võidu väljak 6
- III korpus — 21. juuni pst. 26
- ravikorpus — Sadama t. 22

Saun nr. 1	— Kalda t. 17
Saun nr. 2	— Komsomoli t. 16
Sidekontor	— Võidu t. 29
Söökla	— Võidu t. 18
Suvekino	— Raudteejaam

T, V

Tarbijate kooperatiiv	— Võidu t. 14
Tsentraal-Tööhoiukassa nr. 6736	— Võidu t. 4
Tuletõrje	— Võidu t. 20
Tööstuskombinaadi «Haapsalu» elutarbelise teenindamise paviljon	— Nurme t. 1-a — Kreutzwaldi t. 11
Vetelpäästejaam	— Sadama t. 28
VSÜ «Kalev» territoriaalnõukogu	— Nõukogude t. 10
Võõrastemaja	— Võidu t. 33

Раудвер Гуйдо Валдурович

ХААПСАЛУ

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

На эстонском языке

*

Toimetaja E. Laanep.

Kunstiline toimetaja I. Torn

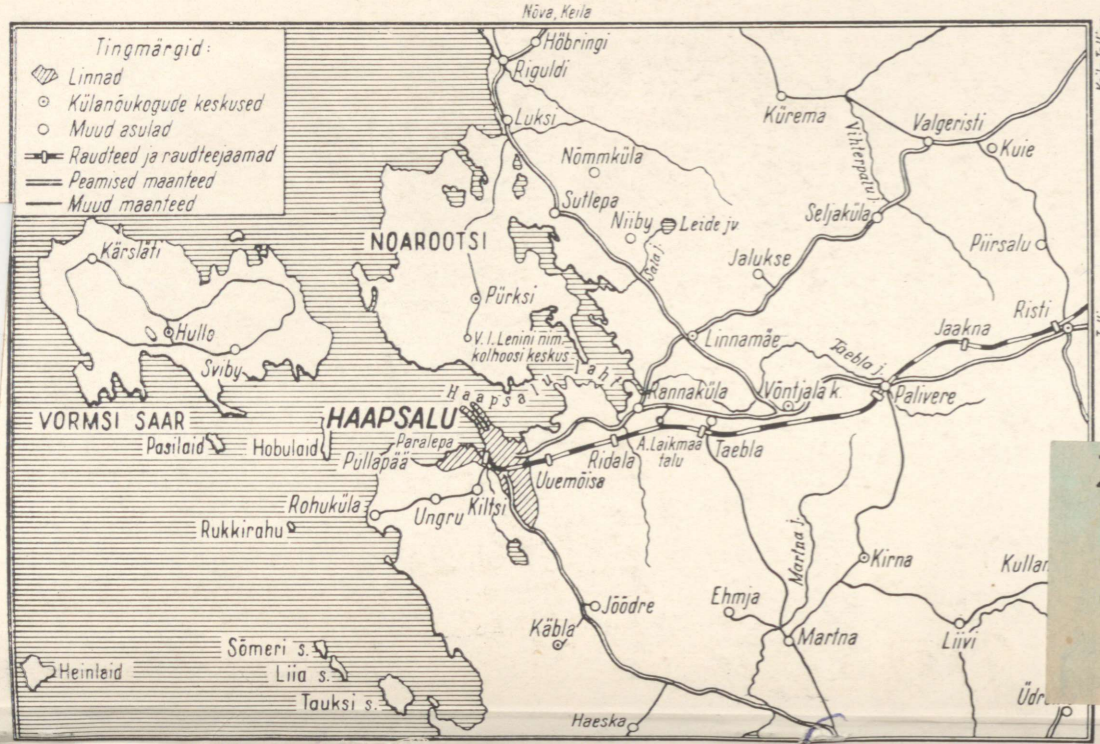
Tehniline toimetaja E. Lumet

Korrektorid A. Kjho ja L. Rosin

Ladumisele antud 2. II 1961. Trükkimisele antud 17. V 1961. Paber 60×90,1/24. Trükipoognaid 4. Arvutuspoognaid 4,43. Trüki arv 10 000. MB-00300. Tellimise nr. 1157. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III

Hind 15 kop.

6—9

1 0300 00366336 8
TÜ RAAMATUKOGU
A-23852